"HIMMAT VIDYANAGAR"
ISSN : 2457 - 0273
SHRI AMARJYOT EDUCATION TRUST
FOUNDER : SHRI HIMMATLAL MULANI
(SPEAKER : 08 TH GUJARAT LEGISLATIVE ASSEMBLY)

RĀDHANVALLĪ :

An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal
(Bi-Annual)

Vol. : 09 Issue : 18 Month : Nov - 2025

राधनवल्ली

CHIEF EDITOR :
DR. C.M. THAKKAR
CHIEF EXECUTIVE EDITOR :
DR. CHIRAG V. RAVAL

: PUBLISHED BY :
Shri Trikamjibhai Chatwani Arts & J. V. Gokal Trust
Commerce College, Radhanpur, Dist - Patan, Gujarat
NAAC ACCREDITTED : GRADE 'B'

ISSN: 2457-0273
(Online)
RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal
(Bi-Annual)

RADHANVALLI

Vol.: 09	Issue: 18	Month - Nov - 2025

Chief Editor
Dr. C. M. Thakkar

Chief Executive Editor
Dr. Chirag V. Raval

Shri Trikamjibhai Chatwani Arts & J.V. Gokal Trust Commerce College, Radhanpur

ISSN: 2457-0273
(Online)
RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

Editorial Board

Chief Editor	:	Dr. C. M. Thakkar, Principal (M) 9825915116 Email : principalaccr@gmail.com
Chief Executive Editor	:	Dr. Chirag V. Raval , Assistant Professor, Commerce Department (M) : 7698002789 Email : ravalchiragkumar@gmail.com
Editors	:	Dr. V.B.Khamar, Associate Professor& HOD, Gujarati Department (M) : 94291 56800 Email :vimleshkhamar@gmail.com
	:	Shri K.C.Thakkar, Associate Professor& HOD, Commerce Department (M) : 9925622832 Email :kishorthakkar1962@gmail.com
	:	Dr. S.K.Prajapati , Associate Professor, Sanskrit Department (M) : 94288 53859 Email :prajapatisamir69@gmail.com
	:	Dr. Reji George, Associate Professor& HOD, English Department (M) : 94275 46448 Email :dr.rejigeorge@gmail.com
		Dr. T.D.Vyas Associate Professor& HOD, Hindi Department (M) : 9825798717 Email : tusharvyas30@yahoo.com
	:	Dr. B. A. Rathod, Associate Professor & HOD, Sociology Department (M) :99749 61595 Email :drrathod2011@gmail.com

Advisory Board

DR. Shileshbhai Parmar	:	Professor, Department of Commerce, Saurashtra University, Rajkot
Dr. Sandip K. Bhatt	:	Professor & Head, Department of Business Studies, Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar
Dr. Param Pathak	:	Professor, Department of Gujarati Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar
Dr. Bharat Thakor		Associate Professor, Department of Gujarati Veer Narmad South Gujarat University, Surat.
Dr. Manibhai Prajapati	:	Former Principal Arts & Commerce College, Thara
Dr. Ajit Thakor	:	Former Head, Department of Sanskrit, Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar
Dr. Anil Kapur	:	Associate Professor, Arts & Commerce College,Vijapur.
Dr. Piyush Joshi	:	Former Reader Department of English Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar

NATIONAL INSTITUTE OF SCIENCE COMMUNICATION AND INFORMATION RESOURCES
(Council of Scientific and Industrial Research)
14, Satsang Vihar Marg, New Delhi 110 067

INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA

S. B. Burde,
Head, National Science Library, ISSN
Phone: 91-11-26863759
E-Mail: issn.india@niscair.res.in

No. NSL/ISSN/INF/2017/538 **Dated: November 14, 2017**

Shri Trikamajibhai Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,
Patan – 385340 (Gujarat)

Dear Sir/Madam,
महोदय/महोदया,

We are happy to inform you that the following serial(s) published by you has/have been registered and assigned ISSN(s) [Online].

हमें आपको यह सूचित करते हुए प्रसन्नता हो रही है कि निम्नलिखित प्रकाशन पंजीकृत कर लिए गये है एवं **ऑनलाइन** आई.एस.एस.एन. आबंटित कर दिये गये हैं|

ISSN 2457-0273 **Radhanvalli**

It is mandatory that the ISSN must be printed on every issue preferably at the right-hand top corner of the cover page.

प्रकाशन की प्रत्येक प्रति के कवर पेज के दाहिनें ओर के ऊपरी सिरे पर आई.एस.एस.एन. छपा होना अनिवार्य है|

We will be responsible for monitoring the use of ISSN(s) assigned to Indian Serials and for supplying up-to-date data of the same to the International Centre for ISSN, Paris. For this purpose, we request you to send us the forthcoming issue of your serial on complimentary basis.

भारतीय राष्ट्रीय केंद्र की जिम्मेदारी होगी कि वह भारतीय पत्रिकाओं को आबंटित आई.एस.एस.एन. की जांच करेगा एवं उद्यतन डाटा की जानकारी इंटरनेशनल सेंटर फॉर आई.एस.एस.एन. पेरिस को भेजेंगे| अतः आपसे अनुरोध है कि इस कार्य हेतु प्रकाशन की एक प्रति आई.एस.एस.एन. प्रिंट करके सम्मानार्थ भेंट हमें भेजें|

Kindly note that assigning the ISSN does not amount to approving the journal or its contents by National Science Library/CSIR-NISCAIR. In future, the names and/or logos of NISCAIR, CSIR should not be mentioned on the journal or the journal website.

कृपया ध्यान दें कि आवंटित किया जा रहा आई.एस.एस.एन. राष्ट्रीय विज्ञान पुस्तकालय/सी.एस.आई.आर.-निस्केयर द्वारा किसी भी जर्नल/पत्रिका या इसकी विषय- वस्तु को अनुमोदित करने का द्योतक नहीं है**|** भविष्य में पत्रिका या पत्रिका की वेबसाइट पर निस्केयर या सी.एस.आई.आर. का नाम अथवा प्रतीक चिन्ह नहीं दर्शाया जाये|

We solicit your cooperation in this regard.
आपके सहयोग के लिए हम आभारी रहेगें|

Yours sincerely,

For Head
ISSN National Centre of India

EDITORS PROFILE

Chief Editor

Dr. C.M.Thakkar was born on 01st June 1966. He graduated in Commerce (B.Com.) in the year 1988 from Gujarat University. Prin. Thakkar did his Post Graduation (M.Com.) from North Gujarat University in 1990 and Ph. D. North Gujarat University in 2004. He had also completed B.Ed. and LL.B. from Hemchandracharya North Gujarat University, Patan.

Prin. Thakkar started his academic career as an Lecturer in Accountancy. After joining the noble profession of teaching, he served this profession in different capacities like Lecturer, Assistant Professor, Professor and Principal at Shri Trikamjibhai Chatwani Arts & J.V. Gokal Trust Commerce College, Radhanpur for 25 years.

He has written two books to his credit He participated in long term and short term training programs. He also participated and presented research papers in State, National and International level seminar Conferences etc. He has guided numerous candidates for their Master Thesis and has conducted many Seminars/workshops & Training Programs in the state. He has to his credit many publications in various National and International Journals. He also guided Ph.D students and M.Phil students in the Hemchandracharya North Gujarat University, Patan.

Prin. Thakkar was a Chairman of Board of Studies of Accountancy at Hemchandracharya North Gujarat University, Patan. He has been appointed as Executive Council (EC) member and member of Academic Council Hemchandracharya North Gujarat University, Patan. Looking to his efficiency and capacity to work continuously, he was entrusted with overall responsibility of Principal of college. During this tenure, ACCR has received prestigious accreditation of NAAC with B+ Grade in the year 2013. He was also a member of BUTR, and is a member of Examination Reforms Committee at Hemchandracharya North Gujarat University

He is a Co-ordinator of Dr. Babasaheb Ambedkar Open university of the Radhanpur Study Center. He was also a President of Vanijay Vartual of Hemchandracharya North Gujarat University (Commerce) .He is a member of the Board of Commerce Sankalchand University, Visnagar.He is an invited member of Local Inquiry Committee. He is the role model for the Young Faculty to follow his footprints to contribute meaningfully in enhancing Commerce Education. In short, Prin. Thakkar is a dynamic personality with combination of Academic and Administrative excellence.

ISSN: 2457-0273
(Online)
RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

EDITORS PROFILE

Chief Executive Editor

Dr. Chirag V. Raval is M.Com., M.Phil.,Ph.D. from Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar. He has 09 years of teaching, administration and research experience. He has been teaching Commerce and Management subjects. Besides above he has been associated as paper setter, moderator and examiner of Commerce and Management subjects.

He possesses many feathers in his crown – Appointed as a member of **College Development Council** from 01/04/2012 to 31/03/2015 in Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar. He has appointed as a member of Board of Studies of Business Studies (Commerce) and Management Faculty at Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar. He was recognized **Ph.D. Guide** in Commerce subject at Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar. He is Life Member of Indian Commerce Association. He has also published various research papers in the various referred journals. He has also participated and presented research papers in several State level, National level and International level seminars and conferences. He has delivered live lecture of Business Organization & Management subject initiated by Higher Education Commissioner, **BISAG** (Bhaskracharya Institute of Space Aeronautics and Geo-Informatics), SANDHAN, Govt. of Gujarat, Gandhinagar. He has delivered lectures at various institutes. He is member, Editorial Board in International Journal AVANSEAZA. He is recognized P.G. teacher in Commerce subject at Hemchandracharya North Gujarat University, Patan. Previously, He was working as Principal (I/c.) at AIMS College of Management & Technology, Bakrol, Anand from June 2009 to January 2016. Presently, He is working as Assistant Professor of Commerce at Shri Trikamjibhai Chatwani Arts & J.V.Gokal Trust Commerce College, Radhanpur from January 2016 onwards.

EDITORIAL DESK

I am enormously blissful to present our college Research Journal "RADHANVALLI" : An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual). The ninth issue is being presented to you with all fresh insightful reflections from learned academicians, researchers and scholars.

The journal aims at disseminating research output and provides crucial information about recent developments in the relevant fields, through high quality research papers on the topics related to multidisciplinary subjects

It is slowly but firmly gaining its momentum. I am very much pleased to present the "RADHANVALLI": An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual) before the readers, academicians and researchers.

The multidisciplinary journal contains the variety of discussions on topics from Commerce, Accountancy, Management, Gujarati, Sanskrit, English, Sociology, Hindi, Physical Education, Library Science, Education etc. We are trying our best to bring before you the latest and authoritative insights into the facilitating world of multidisciplinary education. I hope that all of you will share yours experience, skills, knowledge and education to move our college forward.

In this issue of the journal, we have put together the 05 research papers, regarding diverse interests in the field of multidisciplinary subjects covering the various topics of a prominent researcher has taken meticulous efforts in illumination useful points about multidisciplinary research. We are proud to have you as part of our team and look forward to your future contributions.

I will repay your kindness with a promise to make your time here enriching, and perhaps even transformative.

With sincere thanks,

Dr. C.M. Thakkar
Chief Editor

Dr. Chirag V. Raval
Chief Executive Editor

INDEX

SR. NO.	TITLE	NAME	PAGE NO.
1	Love, Weakness and Social Constraint: A Critical Study of Tragic Consciousness in Devdas	Dr. Jasvant S. Majirana	1
2	પાટણ જિલ્લાના ફૂલવાદીઓની લગ્ન વ્યવસ્થા - એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ	મનુભાઈ. કે. ડોડીયા	9
3	“ભારતના વર્તમાન આર્થિક વિકાસના વિવિધ પાસાઓનો વિગતવાર અભ્યાસ”	Dr. Gopal K. Thakor	21
4	Retreat and Reflection: The Theme of Withdrawal in Seamus Heaney’s “Away From It All”	Devabhai Harjibhai Solanki	29
5	श्रीमद्भगवद्गीता के पन्द्रहवे अध्याय (पुरुषोत्तम योग) का काव्यशास्त्रीय अध्ययन। (रस और गुण के संदर्भ में।)	परमार वनिताबेन भाणाभाई डॉ. आर. एन. काथड	35

ISSN: 2457-0273
(Online)
RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

Love, Weakness and Social Constraint: A Critical Study of Tragic Consciousness in Devdas

Author: Dr. Jasvant S. Majirana
Assistant Professor, Shri Trikamjibhai Chatwani Arts and J.V. Gokal Trust Commerce College, Radhanpur

Abstract:

The novel Devdas by Sarat Chandra Chattopadhyay is one of the most famous tragic love stories in Indian literature. The story presents the emotional journey of Devdas, a young man who is unable to overcome his personal weakness and social restrictions. His love for Parvati (Paro), his childhood companion, remains unfulfilled because of family pride, class difference and Devdas's lack of courage. As a result, Devdas gradually falls into despair and self-destruction. Along with Paro, another important character in the novel is Chandramukhi, a courtesan whose sympathy and selfless love give the story an additional emotional dimension. This paper examines the idea of tragic consciousness in Devdas. The tragedy of the novel is created by the interaction of three main elements: love, personal weakness and social constraint. Devdas is aware of his mistakes but he lacks the strength to change his life. This awareness of failure and loss creates a deep tragic consciousness within him. The paper also discusses the important role of Paro and Chandramukhi, who represent emotional strength, sacrifice, and compassion. Through literary and social analysis, the paper argues that the tragedy of Devdas reflects the rigid social structure of early twentieth-century Indian society. Class hierarchy, family honour and traditional expectations strongly influence the lives of individuals. The novel therefore becomes not only a love story but also a reflection of social reality. The tragic life of Devdas continues to attract readers because it portrays universal human emotions such as love, regret, and longing.

Keywords:

Tragic consciousness, romantic tragedy, social hierarchy, emotional weakness, Indian society, psychological conflict.

Introduction:

The novel Devdas written by Sarat Chandra Chattopadhyay is one of the most well-known works of Indian fiction. Published in 1917, the novel gained wide popularity for its touching

portrayal of love and loss. The story of Devdas and Paro has become an important part of Indian literary culture and has also been adapted into many films and plays. At first glance, Devdas appears to be a simple love story. However, a deeper reading reveals that it is actually a powerful exploration of human weakness and social restriction. Devdas, the protagonist, belongs to a wealthy zamindar family, while Paro comes from a family of slightly lower social status. Although they grow up together and share deep affection, their love cannot survive within the rigid social system.

The tragedy of the novel lies mainly in the personality of Devdas himself. Unlike traditional tragic heroes who fight against fate, Devdas fails to take decisive action. His hesitation and emotional instability destroy his chances of happiness. When Paro seeks his support for their marriage, Devdas does not have the courage to oppose his parents. As he himself admits, “I have not the strength to oppose my parents”. This statement clearly reflects Devdas’s psychological weakness. Later, when Paro marries another man, Devdas realizes the seriousness of his mistake. However, instead of trying to rebuild his life, he chooses the path of self-destruction through alcohol. Another important aspect of the novel is its portrayal of women. Paro and Chandramukhi both show emotional strength and maturity. Paro accepts her marriage with dignity, while Chandramukhi shows compassion and selfless devotion to Devdas.

The concept of tragic consciousness plays a central role in the narrative. Devdas gradually becomes aware of his failures and lost opportunities. This awareness does not lead to redemption but rather deepens his suffering. This research paper analyses how love, weakness and social constraints create tragic consciousness in Devdas. The paper also examines the social and psychological dimensions of the characters and highlights the lasting relevance of the novel.

Objectives of the Study:

The present study aims to examine the tragic dimensions of the novel Devdas written by Sarat Chandra Chattopadhyay. The research seeks to explore how the themes of love, personal weakness and social constraint shape the tragic destiny of the protagonist. It focuses on analysing the relationship between Devdas and Paro in order to understand how their love

develops and why it ultimately remains unfulfilled. The study also examines the psychological condition of Devdas, particularly his indecision and emotional fragility, which contribute to his downfall. In addition, the research investigates the role of social factors such as class hierarchy, family honour and traditional norms that restrict individual freedom and influence personal relationships. Another important objective is to highlight the strength and moral dignity of the female characters, especially Paro and Chandramukhi. By examining these elements together, the study aims to explain the development of tragic consciousness in the novel and to show how the conflict between personal desire and social expectations leads to the tragic outcome of the story.

Literature Review:

The novel Devdas by Sarat Chandra Chattopadhyay has received wide attention from literary critics for its portrayal of tragic love, psychological conflict and social constraints. Scholars have examined the novel from social, psychological and cultural perspectives.

K. R. Srinivasa Iyengar discusses the importance of Sarat Chandra’s fiction in shaping modern Indian literature. He observes that the characters in Devdas reflect the emotional struggles of individuals living within rigid social traditions. His study highlights how social prestige and family honour influence personal relationships.

Meenakshi Mukherjee analyses Indian novels in relation to social reality. In her discussion of Indian fiction, she explains that many novels portray conflicts between personal desire and social expectations. This perspective helps in understanding the tragic separation of Devdas and Paro in the novel.

Similarly, Amar Nath Prasad studies the themes of tradition and modernity in Indian fiction. He notes that characters like Devdas often represent individuals who fail to overcome social pressures and personal hesitation. His work supports the interpretation of Devdas as a psychologically weak tragic hero.

Another important perspective is offered by Sisir Kumar Das, who places Sarat Chandra’s writings within the broader context of Indian literary history. He emphasizes that Sarat Chandra’s novels realistically portray the emotional and social problems of early twentieth-century society.

These critical studies show that Devdas is not only a romantic tragedy but also a reflection of social hierarchy, psychological weakness and cultural values. The present study builds on these scholarly discussions by focusing specifically on the idea of tragic consciousness created through love, weakness and social constraint.

Theoretical Framework:

This research paper analyses the novel Devdas written by Sarat Chandra Chattopadhyay through three important literary perspectives: feminist criticism, psychoanalytic criticism and social criticism. These approaches help to understand the deeper meanings of the novel and the behaviour of its characters.

The feminist perspective focuses on the representation of women in the story. Feminist critics such as Simone de Beauvoir and Elaine Showalter have explained how literature often reflects a patriarchal society where women face social restrictions. In Devdas, the characters of Paro and Chandramukhi reveal the strength and dignity of women. Paro shows courage and self-respect even after Devdas fails to support their relationship. Chandramukhi, although a courtesan, demonstrates compassion, sacrifice and emotional maturity. Through these characters, the novel presents women as morally stronger and more determined than the male protagonist.

The psychoanalytic perspective, based on the ideas of Sigmund Freud, helps in understanding the psychological condition of Devdas. According to psychoanalytic theory, human behaviour is often influenced by inner conflicts, emotions and unconscious desires. Devdas experiences a deep conflict between his love for Paro and his fear of opposing family authority. His inability to make firm decisions shows his emotional weakness. After losing Paro, he becomes depressed and turns to alcohol as a way to escape from his guilt and regret. This psychological struggle explains why Devdas gradually moves toward self-destruction.

The social critical perspective examines how social structures influence the lives of individuals. Critics such as Raymond Williams have emphasized that literature reflects the social conditions of its time. In Devdas, the rigid class hierarchy and concern for family honour play a major role in separating Devdas and Paro. Devdas belongs to a wealthy zamindar family, while Paro’s family has a slightly lower social status. Because of this difference, their marriage

is rejected. The novel also highlights the social position of women and the moral hypocrisy of society through the character of Chandramukhi.

By combining feminist, psychoanalytic and social approaches, this theoretical framework helps to understand how love, personal weakness and social pressure work together to create the tragic consciousness that shapes the story of Devdas.

Research Methodology:

The present study adopts a qualitative and analytical research methodology in order to examine the themes of love, weakness and social constraint in the novel Devdas. Since the research focuses on literary interpretation, the study primarily relies on textual analysis and critical interpretation of the primary text along with relevant secondary sources.

The primary source for this research is the novel Devdas written by Sarat Chandra Chattopadhyay. The study closely analyses important passages, dialogues and narrative descriptions from the novel in order to understand the psychological and social dimensions of the characters. Selected textual lines from the novel are used as evidence to support the arguments related to tragic consciousness, emotional weakness and social restrictions.

In addition to the primary text, the study also consults various secondary sources such as books, scholarly articles and literary criticism related to Indian fiction and social themes in literature. Works by literary critics such as K. R. Srinivasa Iyengar, Meenakshi Mukherjee, and Sisir Kumar Das are used to provide theoretical support and contextual understanding of the novel.

Love as the Emotional Foundation of the Novel:

Love is the central theme of Devdas. The relationship between Devdas and Paro begins in their childhood when they grow up together in the same village. Their friendship slowly develops into deep affection. The narrator describes this early bond by stating that “Parvati had known Devdas from her earliest childhood, and her affection for him had grown with the passing years”

This statement shows that their love develops naturally over time. Their relationship is based on companionship and shared experiences rather than sudden attraction. However, this love remains unexpressed for a long time because both characters follow social customs and family expectations. The turning point occurs when Paro’s family proposes marriage. Devdas’s

parents reject the proposal because they believe that Paro's family is socially inferior. Devdas fails to challenge this decision. His silence becomes the main cause of their separation. Paro's reaction shows the depth of her love. She visits Devdas at night and expresses her feelings honestly. She hopes that Devdas will take responsibility for their relationship. However, Devdas hesitates and fails to make a firm decision. Later Paro marries a wealthy widower. This marriage symbolizes the power of social tradition over individual desire. Devdas realizes the value of love only after losing it.

Another important dimension of love appears through the character of Chandramukhi. At first she meets Devdas as a client, but gradually she begins to feel deep sympathy for him. The narrator observes that "Chandramukhi's heart was filled not with desire but with sympathy for Devdas". This statement shows that her love is based on compassion rather than passion. She even abandons her profession in order to lead a better life. Thus the novel presents different forms of love Paro's loyal love, Chandramukhi's compassionate love and Devdas's tragic love filled with regret.

Devdas and the Psychology of Weakness:

The most important factor in the tragedy of Devdas is the psychological weakness of the protagonist. Devdas is not a cruel or selfish person. In fact, he is sensitive and emotional. However, he lacks courage and determination. When Paro proposes marriage, Devdas does not openly reject her, but he also does not support her. His indecision creates confusion and pain. This moment reveals his inability to take responsibility. Later Devdas realizes that his hesitation has destroyed their relationship. Yet he still cannot change his life. Instead he turns to alcohol as a way of escaping reality. His emotional state becomes clear when he expresses his despair and loneliness. Devdas understands that his life has lost direction. However, he does not attempt to rebuild his future.

Devdas's relationship with Chandramukhi also shows his inner conflict. Although he respects her kindness, he refuses to accept her love completely. His mind remains trapped in memories of Paro. This psychological weakness makes Devdas a unique tragic figure. His downfall is not caused by external enemies but by his own inability to act.

Social Constraint and Class Hierarchy:

The social structure of the novel plays a crucial role in shaping the tragedy. Early twentieth-century Indian society was strongly influenced by class hierarchy and family honour. Devdas belongs to a rich zamindar family, while Paro's family is less wealthy. Because of this difference, Devdas's parents consider Paro unsuitable for marriage. The narrator clearly describes this attitude: "The pride of Devdas's family would not allow such a match". This statement shows how social prestige becomes more important than personal happiness. Marriage is treated as a social arrangement rather than an emotional bond.

Paro's marriage to an older widower further reflects the social position of women during that period. Women were expected to obey family decisions even if they sacrificed their own happiness. The character of Chandramukhi reveals another aspect of social inequality. As a courtesan she is rejected by respectable society. However, she possesses kindness and humanity that many respectable people lack. Through these characters the novel criticizes rigid social conventions and highlights the need for compassion and understanding.

The Strength and Sacrifice of Women:

While Devdas appears weak and indecisive, the female characters demonstrate remarkable strength. Paro is a symbol of dignity and emotional courage. Even after Devdas fails to support her, she maintains her self-respect. She accepts her marriage and fulfills her responsibilities with maturity. Her emotional strength becomes visible when Devdas later meets her. She reminds him that his weakness caused their separation.

Chandramukhi also represents moral transformation. Although society considers her inferior, she shows genuine compassion. She gives up her profession and dedicates herself to helping Devdas. Both women display greater emotional stability than Devdas. Their strength highlights the contrast between male weakness and female resilience in the novel.

Tragic Consciousness and the Final Scene:

The concept of tragic consciousness becomes strongest in the final part of the novel. Devdas becomes increasingly aware of his mistakes and lost opportunities. His life becomes dominated by regret and sorrow. He understands that his weakness has destroyed his happiness. In the final scene, Devdas travels to Paro's house in a desperate attempt to see her once more.

However, he dies outside her house before meeting her. The narrator describes this heartbreaking moment: "Devdas lay lifeless at the gate before anyone within the house knew of his arrival". When Paro hears about his arrival, she runs toward the gate but social customs prevent her from stepping outside. This final moment symbolizes the tragic conflict between love and social restriction.

Conclusion:

The novel Devdas remains one of the most powerful tragic works in Indian literature. Through the story of Devdas, Paro and Chandramukhi, Sarat Chandra Chattopadhyay explores the complex relationship between love, personal weakness and social constraint. Devdas becomes a tragic figure because he cannot overcome his own hesitation. His inability to challenge social norms destroys his chance of happiness. At the same time, the novel highlights the strength of female characters who display courage, loyalty and compassion. The tragic consciousness of Devdas represents the painful awareness of lost opportunities and emotional failure. Even today the story continues to move readers because it reflects universal human experiences such as love, regret and longing. Thus Devdas is not only a romantic tragedy but also a profound study of human psychology and social reality.

Works Cited:

- Chattopadhyay, Sarat Chandra. Devdas. Penguin Classics, 2002.
- Das, Sisir Kumar. A History of Indian Literature: 1800–1910. Sahitya Akademi, 1991.
- Iyengar, K. R. Srinivasa. Indian Writing in English. Sterling Publishers, 1985.
- Mukherjee, Meenakshi. Realism and Reality: The Novel and Society in India. Oxford University Press, 1985.
- Prasad, Amar Nath. Indian Fiction in English: Tradition and Modernity. Atlantic Publishers, 2005.
- Rao, A. V. Krishna. The Indo-Anglian Novel and the Changing Tradition. Mysore University Press, 1972.
- Sen, Amiya P. Bankim Chandra Chattopadhyay: An Intellectual Biography. Oxford University Press, 2008.
- Williams, Raymond. The Country and the City. Oxford University Press, 1973.

ISSN: 2457-0273
(Online)
RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

પાટણ જિલ્લાના ફૂલવાદીઓની લગ્ન વ્યવસ્થા -એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ

Author: મનુભાઈ. કે. ડોડીયા
રીસર્ચ સ્કોલર, હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ
Co-Author: ડો.કે.બી.ચોધરી
એસોસિયેટ પ્રોફેસર, શ્રી.ટી.એમ.શાહ મહિલા આર્ટસ કોલેજ ઇડર. જિ.સાબરકાંઠા

ચાવી રુપ શબ્દો :- જ્ઞાતિ,કુલવાદી, લગ્ન-સંસ્થા, સગપણ સંબંધો, ઉત્તર ગુજરાત.

૧.પ્રસ્તાવના:

પ્રત્યેક સમાજમાં લગ્ન સંસ્થા એક આવશ્યક અંગ છે. જેનાથી સમાજવ્યવસ્થાના વિવિધ કાર્યો શક્ય બને છે. જાતિય સંબંધોનું નિયંત્રણ પ્રજનન, બાળઉછેર, માતૃત્વ, પિતૃત્વ અને કુટુંબવ્યવસ્થાનો પાયો લગ્નવ્યવસ્થા છે. કોઈ પણ સમાજનો અભ્યાસ કરીએ છીએ ત્યારે તે સમાજની કુટુંબવ્યવસ્થા જો પાયાની ઈંટ હોય તો લગ્નસંસ્થા. કુટુંબ સંસ્થાનું અવિભાજય અંગ છે. માટે લગ્ન વ્યવસ્થાનો અભ્યાસ આવશ્યક છે.

૨. સગપણ (સગાઈ) વ્યવસ્થા:

લગ્ન સંસ્થાનો પાયો પતિ-પત્નીનું સમાજ માન્ય જોડાણ છે. દરેક સમાજે આ જોડાણને સ્વીકારતાં વિવિધ સામાજિક ધોરણો વિકસાવ્યાં છે. એવાં જ સામાજિક ધોરણો ફૂલવાદી સમાજમાં પણ પ્રસ્થાપિત છે. તેમની સગપણ સંબંધ વ્યવસ્થામાં પોતાનાં ગામમાં જ સગાઇ કરવાનું આવશ્યક ગણવામાં આવે છે. જયારે તેઓ સ્થળાંતરિત જીવન જીવતાં ન હતા ત્યારે તમામ કુલવાદીઓમાં સગપણ સંબંધ માટે ખાસ કોઈ નિયંત્રણ ન હતું સિવાય કે સમાન રૂધિર લગ્ન અને સપીંડ લગ્ન નિષેધ સિવાય તેઓ સગપણ સંબંધો બાંધતા પરંતું છેલ્લા ત્રીસ- બત્રીસ વર્ષથી આ તમામ

ISSN: 2457-0273

(Online)

RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

કુલવાદીઓ અલગ-અલગ ગામમાં – વસવાટ કરતાં થવાથી તેમની વચ્ચેનો આંતર સગપણ સંબંધ વ્યવસ્થા મોટાભાગે પોતાના ગામો પૂરતી નિયંત્રિત થઈ છે. માટે કૂલવાદીઓ ભટકતું જીવન ગાળતા ત્યારે જીવનસાથીની પસંદગીની ઘણી મોકળાશ હતી પરંતુ જ્યારે સ્થાનિક વસવાટની શરૂઆત થઈ છે ત્યારથી તેઓના સગપણ સંબંધ માટે પોતાના જ ગામમાં જીવનસાથીની પસંદગી કરવી આવશ્યક છે. ટૂંકમાં સગપણ હવે પોતાના જ ગામમાં થાય છે.

૩. સગપણ સંબંધોના નિયંત્રણો:

(૧) પોતાના ગામમાં જ સગપણ સંબંધ જોડવાનું અનિવાર્ય બને છે.

(૨) સમાન રૂધિર લગ્ન નિષેધ સગપણ વ્યવસ્થા.

(૩) સર્પિક લગ્ન નિષેધ લગ્ન વ્યવસ્થા.

(૪)અમરગઢમાં મોટાભાગે આંતર ગામ લગ્ન થાય છે. જયારે કાકર અને વડનગર. અમરગઢમાં રામનગર અને હારીજ વાદીના જુના લોકો વચ્ચે સગપણ સંબંધ વ્યવસ્થા જોઈ શકાય છે. પરંતુ મોટાભાગે પોતાના ગામમાં જ લગ્ન કરવાનું પસંદ કરે છે.

૪. સગપણની ઉંમર (વય):

વાદી સમાજમાં સામાન્ય રીતે લગ્નવય પુખ્તવયના લગ્ન કરતાં નાની છે. સામાન્ય રીતે સગપણની વય છોકરીની ૮ થી ૧૦ વર્ષ અને છોકરાની ૧૨ થી ૧૪ વર્ષની ગણવામાં આવે છે. લગ્ન કરતાં પહેલાં સગપણ બે વર્ષ પહેલાં નકકી કરવામાં આવે છે. વાદીઓના તમામ ગામમાં સગપણ ઉંમર સરેરાશ આટલી જ જોવા મળે છે. સગાઈ થયાં પછી છોકરો માથે રૂમાલ બાંધે અને લૂંગી પહેરે છે. હવે કોઈક પેન્ટ શર્ટ પહેરે છે.

સગપણનું માંગુ મોટાભાગે છોકરા પક્ષ તરફથી છોકરી પક્ષ સામે માગે છે. છોકરા પક્ષવાળા પ્રત્યક્ષ છોકરી પક્ષ પાસે માંગુ માંગતા નથી પરંતું છોકરાના કુટુંબી સિવાયના કુટુંબી તથા છોકરીના કુટુંબનાં નજીકનો સંબંધી અને કુટુંબને વચ્ચે વાતચીત કરાવી ભેગા કરી ત્યારબાદ સગપણ નકકી થાય છે.

સગોત્ર લગ્ન નિષેધ અને સમાન પેટા જ્ઞાતિ લગ્ન નિષેધમાં પણ માને છે. એક જ દેવી-દેવતાને માનતા સમાન ગોત્ર લગ્ન નિષેધ જોવા મળે છે.

૫. જીવનસાથી પસંદગીની બાબતો:

સગપણ સંબંધ નકકી કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો:

જયારે કન્યાપક્ષે વરની પસંદગી કરવાની હોય છે ત્યારે તેનો દેખાવ, સ્વભાવ.. આવક, મહેનત, મજૂરી કરવાની ક્ષમતા, કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા વગેરે બાબતોને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે, જયારે યુવતીની (કન્યા) ની પસંદગી માટે દેખાવ, સંસ્કાર અને કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા ધ્યાનમાં લેવાય છે. ધીમે ધીમે દરેક ગામમાં સ્થાનિક વસવાટ થયા બાદ મિલ્કતનું માપદંડ પણ લગ્ન માટે આવશ્યક બની રહ્યું છે. વડનગર અને હારીજ વાદીપુરા અને રામનગરમાં રહેઠાણ માટે મકાન મળવાને કારણે હવે મિલ્કત પણ જીવનસાથીની પસંદગીમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. હાલ પણ અભ્યારાના ગામોમા છોકરીઓને નહિવત શિક્ષણ અપાય છે. છોકરાઓને પણ પ્રાથમિક શિક્ષણ જ અપાય છે. માટે હજુ સુધી સગાઈ સંબંધ માટે શિક્ષણ કે આધુનિક વ્યવસાયને સ્થાન મળ્યું નથી. માત્ર મહેનત મજૂરી કરીને કે ભીખ માગીને જે આવક કે મિલ્કત ઉભી કરે છે એ સગાઈ નકકી કરતી વખતે ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

બન્ને કુટુંબના વડીલોને યુવક-યુવતી પસંદ પડે એટલે વરપક્ષવાળા કન્યા પક્ષને મોટાભાગે સગાઈના બે વર્ષ પહેલાં પાંચ શેર હાઈડા અને પાંચ શેર કોપરા વરપક્ષવાળા કન્યા પક્ષને આપે છે. સાગાઈના બીજા વર્ષે, અઢી શેર હાઈડા અને અઢી શેર કોપરા આપે અને લગ્ન કરવા જાય ત્યારે સવા શેર ખારેક અને સવાશેર કોપરા આપે છે. સગાઈ થયેલ છોકરા માથે રૂગાલની પટ્ટી બાંધીને ફરે છે અને છોકરી માથે ઓઢણું ઓઢીને ફરે છે. સગાઈ થઈ ગયાં પછી છોકરીને મોટાભાગે શિક્ષણ માટે શાળામાં મોકલવામાં આવતી નથી.

સગાઈ સંબંધ નકકી કરતી વખતે કોઈ ધાર્મિક વિધિ હોતી નથી અને બધાં સગપણ સંબંધીને બોલાવીને ચા-પાણી કરાવવામાં આવે છે. સગાઈ વખતે કે પહેલાં છોકરા-છોકરી એકબીજાનો પરિચય કેળવવા માટે મળી શકતાં નથી અને સગપણ સંબંધ નક્કી થઈ ગયા પછી કોઈપણ સંજોગોમાં આ સંબંધ ફોક થતો નથી.

જયારે ફૂલવાદી સમાજ મહા મહિનામાં એક જ જગ્યાએ એકત્રિત થતો હતો ત્યારે બધાં જ ફલવાદી સમાજના લગ્ન એક જ જગ્યાએ યોજાતા હતાં. પરંતુ હવે સ્થાનિક વસવાટ કરતાં હોવાને કારણે અલગ-અલગ ગામમાં લગ્ન મહામહિનામાં યોજાય છે, પરંતુ અલગ-અલગ ગામમાં અને અલગ અલગ દિવસે યોજાય છે.

૬. લગ્ન નકકી કરવા:

લગ્નની વિધિ નકકી કરવાનો દિવસ કન્યા પક્ષ કે વરપક્ષનો હોતો નથી. પરંતુ ગામનું સમગ્ર જ્ઞાતિપંચ ભેગું કરીને શ્રીમાળી બ્રાહ્મણને બોલાવીને લગ્નના દિવસો અને લગ્ન વિધિનો દિવસ

નકકી કરવામાં આવે છે. લગ્ન તિથિ નકકી થયાં પહેલાં લગ્ન કુલ કેટલા દિવસના છે તે પણ નકકી કરવામાં આવે છે. લગ્ન આશરે ૭ દિવસથી માંડીને ૯ દિવસના હોય છે.

આમ લગ્ન સમગ્ર ગામના પરિપ્રેક્ષમાં નકકી થાય છે. જ્ઞાતિપંચ અને મહારાજ જે દિવસોમાં લગ્ન નકકી કરે તે દિવસોમાં લગ્નની વિધિ કરવી આવશ્યક બને છે. કુટુંબ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે લગ્નવિધિ કે લગ્નના દિવસો નકકી કરી શકતું નથી.

૭. લગ્નની વિધિ:

મહા મહિનામાં સમગ્ર વાદી સમાજ પોત-પોતાના ગામમાં કમાણી કરીને એક મહિના માટે ભેગા થતાં હોય છે. શરૂઆતના બે-ત્રણ દિવસ સમગ્ર ગામના વાદીપંચ એકત્રિત થાય છે. સાથે લગ્ન કરાવનાર બ્રાહ્માણ જે સામાન્ય રીતે ગરોડા શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ હોય છે. આ જ્ઞાતિપંચ ભેગું થાય તેમાં લગ્ન કુલ કેટલા દિવસનું અને લગ્ન ક્યારે થશે તે તમામ બાબત નકકી કરવામાં આવે છે.

લગ્નના પ્રથમ દિવસે ગણેશ પૂજન (ગણેશ મૂકવા), નવ દિવસ સુધી પીઠી ચોરવી, કયારે જાન જોડવી અને કયારે જાન વિદાય કરવી તે બધી બાબતો સમગ્ર જ્ઞાતિપંચ સમક્ષ નકકી થાય છે અને તે પ્રમાણે અનુસરવું દરેક માટે ફરજિયાત છે. વાદી સમાજના લગ્નમાં કોઈ મંડપ બાંધવામાં આવતો નથી. પરંતુ જે કુટુંબનો દિકરો પરણાવવાના હોય તે કુટુંબમાં એક નવી નાની ઝૂંપડી બનાવવામાં આવે છે. આ ઝૂંપડીમાં ગણેશજીનો ફોટો અથવા મુર્તિ મૂકીને ગણેશ સ્થાપન કરવામાં આવે છે. ગણેશજી આગળ પરણનાર યુવક-યુવતી મીંઢળ બાધે છે. ઝૂંપડીની આગળ નાચ-ગાન

માટે ખુલ્લી નાની જગ્યા હોય છે. ટેપરેકોર્ડથી ગુજરાતી ગીતો વગાડવાની શરૂઆત અને સાથે નાચ-ગાનની શરૂઆત ગણેશ સ્થાપનથી થાય છે.

વરપક્ષના કુટુંબમાં જે દિવસથી લગ્નના ગણેશ મૂકાય છે તે દિવસથી લાકોએ (વરરાજા) દરરોજ સવારે પીઠી ચોરવામાં આવે છે. દરરોજ સવારમાં નાહી-ધોઈ નવ દિવસ સુધી પીઠી ચોરવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે પીઠીમાં હળદર અને મગની દાળનો ઝીણો લોટ તેલમાં પલાળી પીઠી ભેગું કરી તેલમાં પલાળી મોં ઉપર ખાસ લગાવે છે. તેથી વરરાજાનું મોં ચમકતું ચીકણું દેખાય છે. વરરાજાના માથે રૂમાલ બાંધેલો હોય છે. કાનમાં કુંડળ, ગળામાં ધાતું અને ચાંદીની માળાઓ, ખમીસ અને લૂંગી, પગમાં ચાંદીના કડલાં અને મોટાભાગે પગમાં લાલ મોજા બૂટ અને ચંપલ પહેરે છે. વરરાજાના હાથમાં કલાત્મક તલવાર અને કટારી રાખે છે, નાળિયેર રાખે છે.

લગ્ન વિધિમાં ગણેશ સ્થાપન અને પીઠી ચોરાયા પછી દરરોજ રાત્રે ટેપરેકોર્ડ ઉપર ગીત વગાડીને નાચ-ગાન કરે છે. આ સાત-આઠ દિવસ દરમ્યાન નજીકના સગપણ ધરાવતી સ્ત્રીઓ ભેગી મળીને લગ્નગીતો ગાય છે. આ આઠ થી નવ દિવસ દરમ્યાન વરરાજાને અલગ-અલગ ઘેર જમવાનું આમંત્રણ આપે છે. જે સંબંધી આ વરરાજાને જમાડે છે તે જમાડયા પછી વરરાજાના હાથમાં નાળિયેર મૂકી સ્ત્રીઓ ગાતી- ગાતી વરરાજાને ઘેર મૂકવા જાય છે. આ વિધિ લગ્ન થાય ત્યાં સુધી થાય છે.

લગ્નના દિવસે વરરાજાને ઘેર શીરો બનાવીને બધાંને જમાડે છે. તે દિવસે રાત્રે જાન કન્યાપક્ષના ઘરે જવા તૈયાર થાય છે. વરરાજા માથે ફૂમકાવાળી પાઘડી, ગળામાં વિવિધ પ્રકારના ઘરેણાં, હાથમાં વીંટીઓ, વરરાજાના નખ પણ રંગેલા હોય છે. ઝરીવાળું ખમીસ અને કોટી પહેરે છે અને

સફેદ ધોતી પહેરે છે. પગમાં લાલ મોજા અને મોજડી પહેરે છે. સામાન્ય રીતે રાજેસ્થાનીનો પહેરવેશ લગ્ન વખતે પહેરે છે. તૈયાર થયેલ વરરાજા અને તેની સાથે તેના બે મિત્ર પ્રધાન (અનવર) અને લુણ ઉતારે છે અને નજીકના કુટુંબના સ્ત્રી-પુરુષો ઢોલના તાલે નાચતા અને દારૂખાનું ફોડતાં કિકિયારીઓ પાડતાં નાચતાં-કુદતાં આનંદ માણતા વરરાજા અને જાન પગપાળા કન્યાના ઘરે જાય છે. વરરાજા કન્યાના ઘેર પ્રવેશ કરતાં પહેલા પ્રવેશદ્વાર પર બે બાજુ પીપળાના પાનનું તોરણ બાંધેલ હોય છે. ત્યાં વરરાજા અને સમગ્ર જાનૈયાઓ પ્રવેશદ્વાર આગળ અટકી જાય છે. (ઉભા રહે છે) સામે કન્યાપક્ષના ઘરની વડીલ સ્ત્રી મા અથવા ભાભી વરને પોંકવા માટે પોતાની ઝૂંપડીથી પ્રવેશદ્વાર સુધી આવે છે. હાથમાં સૂપડું. સૂપડામાં બાજરી દિવો અને નાનું પાતળા લાકડાનું બનાવેલું તીર કામઠું લઈને સ્ત્રીઓ ગાતી ગાતી વરરાજાને પોંકવા આવે છે. વરરાજાને લાકડાંના બનાવેલા બાજટ ઉપર ઉભા રાખવામાં આવે છે અને તીર કામઠાંથી વરરાજાના માથા ઉપર બંને ખભા ઉપર તીરકામઠું અડાડે છે અને બંને અનવર (પ્રધાનના) માથે અને બંને ખભા ઉપર અડાડે છે. વરરાજા પોતાનું નાક ઢાંકેલું રાખે છે. આ વિધિ પૂરી કર્યા બાદ વરરાજાને ચોરીમાં લાવવામાં આવે છે.

જે કુટુંબમાં કન્યાનું લગ્ન હોય તે ઘરમાં નવી ઝૂંપડીની સામે ચોરી બનાવવામાં આવે છે. આ ચોરીની ચારેય બાજુએ સાત-સાત માટલીઓ મૂકી ઉતરડી બનાવવામાં આવે છે. આ માટલીઓને લાંબી ત્રણ લાકડીયોના ટેકે ઉભી ગોઠવે છે અને બાંધે છે. એક ઘરમાં બે દિકરી પરણાવવાની હોય તો બે ચોરી બનાવવામાં આવે છે. વરરાજાને ચોરીમાં પાથરેલી ગોદડી પર બેસાડે છે. એ દરમ્યાન વરરાજા નાક ઢાંકેલું રાખે છે.

બ્રાહ્મણ ઘઉંના લોટની ચોરી બનાવે છે. (દોરે છે.) પછી બ્રાહ્મણ વરરાજાને કંકુનો ચાંલ્લો કરે છે અને ત્રણ વાર પાણીનો સંકલ્પ કરાવે છે. મંત્રોચ્ચાર કરે છે અને કન્યા પધરાવે છે. કન્યાને તેના ભાભી, નણંદ, જેઠાણી પધરાવે છે.

હિંદુ લગ્ન વિધિમાં જે જોવા મળે છે તે લગ્નવિધિ આ લગ્નમાં જોવા મળતી નથી. દા.ત. લગ્નમાં કન્યાના માતા-પિતા વિધિ કરે છે. તેમાં જોવા મળતા ફૂલહાર વગેરે.

ઘંઉના લોટની ચોરીમાં બ્રાહ્મણ એક શ્રીફળ ઉભું મૂકી તેના ઉપર ચાર-પાંચ ઘીની દિવેટો મૂકી દિવો પ્રગટાવે છે અને છેડા-છેડી બાંધે છે. ત્યારબાદ વર કન્યાના ફેરા ફેરવવાની શરૂઆત થાય છે. શરૂઆતના બે ફેરામાં વર આગળ અને કન્યા પાછળ હોય જ્યારે બાકીના બે ફેરામાં કન્યા આગળ અને વર પાછળ હોય છે. કન્યાને ઓઢેલું હોવાથી કન્યાને ભાભી- કાકી પકડીને ફેરા ફેરવે છે. ચાર ફેરા પછી વર-કન્યાને બેસાડવામાં આવે છે. આખી લગ્નવિધિ કે ચાર ફેરા ફરવવામાં કોઈ પણ લેવડ-દેવડ કરવામાં આવતી નથી. ફેરા ફેરવ્યા બાદ બ્રાહ્મણ નાળિયેર ઉપરની દીવેટો બૂઝાવી (ઓલવી) નાખે છે. જો શ્રીફળ સળગ્યું હોય તો તે પણ ઓલવી નાખે છે, ત્યારબાદ લગ્નવિધિ પૂરી થયાં પછી હાથમાં વાડકો લઈને આજુબાજુ ઉભેલા તમામ સંબંધીઓને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે દાન-દક્ષિણા આપવા જાહેરાત કરે છે. એક રૂપિયાથી માંડીને ૧૦ રૂપિયા સુધી દક્ષિણા આપતા હોય છે. લગ્નવિધિ અહીં પૂરી થાય છે. ત્યારબાદ બ્રાહ્મણ બીજુ લગ્ન કરાવવા માટે જાય છે.

વરરાજા જયાં સુધી જાનવિદાય ન થાય ત્યાં સુધી કન્યાના ઘરે રોકાય છે. આવી લગ્નવિધિ આખી રાત દરમ્યાન બે થી ત્રણ બ્રાહ્મણ દ્વારા ગામમાં જેટલાં લગ્ન નક્કી થયાં હોય જે પ્રમાણે લગ્નનો ક્રમ આપ્યો હોય તે પ્રમાણે લગ્નવિધિ કરવામાં આવે છે.

આ સમુદાયમાં એક સાથે એક જ દિવસે લગ્નવિધિ થતી હોય છે. એટલે તેને સમૂહ લગ્ન તરીકે ન ગણતાં અલગ-અલગ લગ્ન થતાં હોવાને કારણે કૌટુંબિક અથવા વ્યકિતગત લગ્નનું સ્વરૂપ

કહી શકાય. વરરાજા જ્યારે પરણવા માટે ચોરીમાં આવતા હોય છે ત્યારે મોટાભાગની બધી કન્યાઓ રડતી હોય છે. લગ્નવિધિ પૂરી થયા બાદ સગા-વહાલાં સાથે મળીને આખી રાત નાચ-ગાન કરતાં હોય છે. લગ્નના બીજે દિવસે જ્ઞાતિપંચે નકકી કરેલ સમયે જાન વળાવતા પહેલાં વરપક્ષ કન્યાપક્ષ પાસેથી કન્યા લેવા જાય છે ત્યારે વપરક્ષના ઘેર જ્ઞાતિપંચના આગેવાનો સમાજના આગેવાનો ભેગા મળીને કન્યાને આપવાની વસ્તુઓ, ઓઢણી, ચણિયો, કાપડું, મોજડી, પાવડીઓ, ઘંઉ પાંચશેર, કંકુ-ગુલાલની પડીકીઓ, સવાશેર ખારેક, સવાશેર કોપરું, તમામ વસ્તુઓ લઈને ઢોલ અને પીપૂડી વગાડતાં નાચતાં ગાતાં વરકન્યાને પોતાને ઘેર લાવવા માટે કન્યાને ઘેર પહોંચે છે.

કન્યાના ઘરના દ્વાર આગળ આ બધી વસ્તુ લઈને પધારેલ જાનૈયાઓ જે વસ્તુઓ લાવ્યાં છે તેને પોંકવામાં આવે છે. આ સ્ત્રીના માથે બેડું (કળશ) હોય છે. અને કપડું હોય છે. કન્યાના ઘરે પીપળાના પાનનું તોરણ બાંધેલ હોય ત્યાં આવીને ઉભા રહે છે. કન્યાની માતા અથવા કોઈ વડીલ સ્ત્રી આ જાનને પોખે છે. ત્યારબાદ ઘરના આંગણામાં બેસે છે. જેમાં સમાજના આગેવાન, વડીલો, પંચ, સગાસંબંધીઓને ગોદડીઓ પાથરી બેસાડવામાં આવે છે. વરપક્ષ તરફથી લાવેલ કન્યાની તમામ વસ્તુઓ કન્યાને તૈયાર કરવા માટે આપવામાં આવે છે. કાન્યા તૈયાર થાય ત્યાં સુધી જાનને હુકા-પાણી કરાવવામાં આવે છે. જાન જ્યારે કન્યાને લેવા માટે આવે છે ત્યારે સમગ્ર કુટુંબના સભ્યો ખાસ કરીને સ્ત્રીવર્ગ રોક્કડ કરતાં હોય છે. બધાં જ ઘરનાં સભ્યો સામૂહિક રીતે રડે છે. કન્યા પક્ષ તરફથી વરપક્ષના પિતાને કેસરી રંગનો સાફો બાંધી આપે છે અને વરરાજાને કેસરી સાફાનું કાપડ આપવામાં આવે છે.

કન્યાપક્ષ વરપક્ષ તરફથી લાવેલ ઘી અને ચંદનના (કંકુ) ના ચાંલ્લા કરે છે અને ગુલાલ ઘસે છે. નજીકના સગાઓએ ગાલે ગુલાલ લગાવવું જરૂરી ગણાય છે. પરંતુ નવી પેઢીના યુવાનો હવે આ ગુલાલ લગાવતાં શરમાય છે.

વરપક્ષ તરફથી લાવેલ ખારેક અને કોપરાં ભેગા કરી વરરાજાની પૌંસલી ભરાવી થોડું ઉછાળે છે અને પછી બીજું બધાને વહેંચી દેવામાં આવે છે. ત્યારબાદ દિકરીને ઝૂંપડીમાંથી બહાર લાવે છે. દિકરીનો કરુણ વિદાય પ્રસંગ યોજાય છે. દિકરી માતા પિતા, ભાઈ-ભાભી, બહેન વગેરેને ભેટીને રડતી હોય છે.

ત્યારબાદ કન્યાપક્ષ તરફથી પાંચ કિલો ઘઉં માટલીમાં ભરી કન્યાની ભાભી અથવા બેન વરપક્ષને ઘેર પહેલાં લઈને જાય છે. ત્યારબાદ વાજતે-ગાજતે, નાચતા-કૂદતા દારૂખાનું ફોડતાં-ફોડતાં પોતાના રહેઠાણના મુખ્ય દરવાજા સુધી જાય છે. આમ ગામના સમગ્ર પરણિત યુગલ વાજતે-ગાજતે એક જ જગ્યાએ ભેગા થાય છે અને ઢોલના તાલે નાચે છે. દારૂખાનું ફોડે છે અને આનંદ-કિલ્લોલ કરતાં હોય છે. તમામ પરણિત યુગલોને વારા-ફરતી વરાવતા અને ભેગા થતાં બે થી ત્રણ કલાક આ વિદાય પ્રસંગ ચાલે છે. ત્યારબાદ ભેગા થયેલ તમામ યુગલો પોત-પોતાને ઘેર જાય છે.

લગ્ન થયાં પછી યુવકે નવી ઝૂંપડી બનાવેલ તે ઝૂંપડીમાં ગણેશજી આગળ હાથનું મીંઢળ છોડવામાં આવે છે. ત્યારબાદ તેમના સંસાર જીવનની શરૂઆત થાય છે.

સાસરે ગયાં પછીના બીજા દિવસે દિકરી પાછી આવે છે અને માતા-પિતા, ભાઈ-ભાભી, સગા-સંબંધી બધાંને મળીને જાય છે. દિકરીને આ વખતે હાથથી બનાવેલ ૨૦ જેટલી રંગબેરંગી

ગોદડીઓ, જોગણું (જોળી) મોરલી, પૈસા મૂકવાનો બટવો, વાસણ વગેરે યથાશકિત પ્રમાણે આપે છે. આ તમામ વસ્તુઓ તેમની રોજગારી પ્રાપ્ત કરવાના સાધન તીકે ઉપયોગી બને છે.

૮. તારણો :

(1) ફૂલવાદી સમુદાયમાં નાની વયે સગાઇ (સગપણ સંબંધ) નક્કી થઈ જાય છે,સામાન્ય રીતે ૧૦ થી ૧૨ વર્ષની વયે સગાઇ (સગપણ સંબંધ) નક્કી કરવામાં આવે છે,જે સમાજશાસ્ત્રીય રીતે નોંધનીય છે.

(2) સગાઇ (સગપણ સંબંધ) નક્કી થયા પછી યુવક-યુવતી માટે જ્ઞાતિના ધોરણો અનુસાર સાંકેતિક પહેરવેશ જોવા મળે છે,જેનાથી યુવક-યુવતીની સગાઇ નક્કી થયેલ છે એવું જ્ઞાતિ સભ્યોને ખ્યાલ આવે છે.

(3) ફૂલવાદી સમુદાયમાં સગાઇ (સગપણ સંબંધ) અને લગ્ન સ્થાનિક વસવાટ કરતા હોય ત્યાં જ નક્કી થાય છે,જે ફૂલવાદી સમુદાયના અંતર્લગ્નના ધોરણોનું કડક રીતે જ્ઞાતિપંચ દ્વારા પાલન કરાવવામાં આવે છે.જોકે,વર્તમાન સમયમાં સામાજિક પરીવાર્નના કરને બહિર્લગ્નના કિસ્સાઓ અપવાદરુપ જોવા મળે છે,જે સમાજશાસ્ત્રીય રીતે નોંધનીય છે.

(4) લગ્ન પહેલા અને પછી વસવાટની દ્રષ્ટીએ મોટોવાડો (પરિવારનું મૂળ વસવાટ સ્થળ) અને નવું વસવાટનું નવું સ્થળ (નવી ઝૂંપડી) બાજુમાં બનાવે છે.

(5) ફૂલવાદી સમુદાયમાં જીવનસાથીની પસંદગી એટલે કે,સગાઇ (સગપણ સંબંધ) અને લગ્ન વડીલયોજિત પરમ્પરા અનુસાર કરવામાં આવે છે,જેનું ચુસ્તપણે પાલન થતું જોવા મળે છે.

૯. સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ:

- ડૉ. ભારતીબેન એમ. પટેલ "ગુજરાતના વાદીઓમાં સામાજિક પરિવર્તન" (પી.એચ.ડી.) મહાશોધ નિબંધ- ૨૦૧૨) H.N.G.U. PATAN.
- એમ.એન. શ્રીનિવાસ "આધુનિક ભારતમાં સામાજિક પરિવર્તન" - ૧૯૭૨ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ ગુજરાત, અમદાવાદ.
- નીરા દેસાઈ "ગુજરાતમાં ઓગણીસમી સદીમાં સામાજિક પરિવર્તન" - ૧૯૯૩ (યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિમાર્ણ બોર્ડ ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ)
- માંકડિયા રાજેશ "વાદી જ્ઞાતિનો અભ્યાસ - એમ. ફિલ. અભ્યાસ - ૨૦૦૮ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ
- દોશી ટીના "ગુજરાતના આદિવાસી આંદોલનો - ૨૦૧૨"
- આચાર્ય અરવિદભાઈ "સરનામા વગરના માનવી" - ૨૦૦૫ (વિચરતી અને વિમુક્ત જાતિઓ) વિચરતા સમુદાય સમર્થન મંચ જનપથ, અમદાવાદ.
- વિદ્યુતભાઈ જોશી "પારિભાષિક શબ્દકોશ સમાજશાસ્ત્ર" ૧૯૯૭ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ ગુજરાત, અમદાવાદ
- સામાજિક સંશોધન ની પદ્ધતિઓ - ૧૯૯૪ એ.જી. શાહ અને જે. કે. દવે, અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ.

ISSN: 2457-0273
(Online)
RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

"ભારતના વર્તમાન આર્થિક વિકાસના વિવિધ પાસાઓનો વિગતવાર અભ્યાસ"

Author: Dr. Gopal K. Thakor
Assistant Professor, Shri Trikamjibhai Chatwani Arts & J. V Gokal Trust Commerce College, Radhanpur

પ્રસ્તાવના

ભારત વિશ્વની પ્રાચીનતમ સંસ્કૃતિઓમાંની એક છે અને સ્વતંત્રતા બાદના દાયકાઓમાં તેણે આર્થિક વિકાસના ક્ષેત્રે લાંબી અને જટિલ યાત્રા કરી છે. ખેતી આધારિત પરંપરાગત અર્થતંત્રથી આગળ વધી આજે ભારત એક મિશ્ર અર્થતંત્ર તરીકે વૈશ્વિક સ્તરે પોતાની ઓળખ સ્થાપિત કરી રહ્યું છે. ઉદ્યોગ, સેવા ક્ષેત્ર, ટેકનોલોજી, સ્ટાર્ટ-અપ્સ, ડિજિટલ અર્થવ્યવસ્થા અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર જેવા ક્ષેત્રોમાં થયેલા ઝડપી વિકાસે ભારતીય અર્થતંત્રને નવી દિશા આપી છે. વર્તમાન સમયમાં ભારત વિશ્વના સૌથી ઝડપી વિકસતા અર્થતંત્રોમાંનું એક ગણાય છે. આ વિશેષ પેપરનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ભારતના વર્તમાન આર્થિક વિકાસના વિવિધ પાસાઓનું વિગતવાર અભ્યાસ કરી છું.

ભારતીય અર્થતંત્રનું સ્વરૂપ

ભારતીય અર્થતંત્રને સામાન્ય રીતે મિશ્ર અર્થતંત્ર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, જેમાં જાહેર અને ખાનગી બંને ક્ષેત્રોની મહત્વની ભૂમિકા છે. સ્વતંત્રતા બાદ શરૂઆતમાં સમાજવાદી વિચારસરણી હેઠળ સરકાર દ્વારા મોટા ઉદ્યોગો અને જાહેર ક્ષેત્રોનું નિયંત્રણ રાખવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ 1991 પછીની આર્થિક સુધારાઓ બાદ ખાનગીકરણ, વૈશ્વિકરણ અને ઉદારીકરણ ને પ્રોત્સાહન મળ્યું.

ભારતની વર્તમાન આર્થિક સ્થિતી

ભારતની વર્તમાન આર્થિક સ્થિતિમાં એ વાત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે કે, વૈશ્વિક સ્તરે અનિશ્ચિતતા વ્યાપી હોવા છતાં, ભારતે પોતાની આર્થિક વૃદ્ધિ એક ધારી સ્થિર સ્થિતિમાં જાળવી

રાખી છે. નાણાકીય વર્ષ 2025માં ભારતનો વાસ્તવિક GDP વૃદ્ધિ દર 6.4 ટકા રહ્યો છે, જે દાયકાની સરેરાશ ની નજીક છે. એકંદર માંગના દ્રષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે, તો ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં માંગમાં થયેલા સુધારાને કારણે, એકધારા ટકેલા ભાવે ખાનગી અંતિમ વપરાશ ખર્ચ 7.3 ટકા વધવાનું અનુમાન છે. પુરવઠા તરફી વાત કરીએ, તો વાસ્તવિક કુલ મૂલ્યવર્ધિત 6.4 ટકાના દરે વધશે તેવું અનુમાન છે. નાણાકીય વર્ષ 2025 દરમિયાન કૃષિ ક્ષેત્રમાં 3.8 ટકાના વિકાસ દરે ફરી વૃદ્ધિ થવાની અપેક્ષા છે. નાણાકીય વર્ષ 2025માં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર 6.2 ટકાના વિકાસ દરે વૃદ્ધિ થશે તેવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. બાંધકામ પ્રવૃત્તિઓ અને વીજળી, ગેસ, પાણી પુરવઠા અને અન્ય ઉપયોગિતા સેવાઓમાં મજબૂત વૃદ્ધિ દરના કારણે ઔદ્યોગિક વિસ્તરણ ને સમર્થન મળી રહેશે તેવી અપેક્ષા છે. નાણાકીય, રિયલ એસ્ટેટ, વ્યાવસાયિક સેવાઓ, જાહેર વહીવટ, સંરક્ષણ અને અન્ય સેવાઓમાં મજબૂત પ્રવૃત્તિઓ ને કારણે સેવા ક્ષેત્રમાં 7.2 ટકાના દરે વૃદ્ધિ મજબૂત રહેશે તેવું અનુમાન છે. વૃદ્ધિના ફાયદા અને ગેરફાયદા બંનેને ધ્યાનમાં રાખીને, સર્વેક્ષણ નાણાકીય વર્ષ 2026માં વાસ્તવિક GDP વૃદ્ધિ 6.3 થી 6.8 ટકાની વચ્ચે રહેવાની અપેક્ષા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે.

2047 સુધીમાં વિકસિત ભારતનું નિર્માણ કરવાની મહત્વાકાંક્ષા ને સાકાર કરવા માટે, ભારતના મધ્યમ ગાળાના વિકાસના દ્રષ્ટિકોણનું મૂલ્યાંકન જીઓ-ઇકોનોમિક ફ્રેગમેન્ટેશન (GEF), ચીની નિર્માણ ક્ષમતા અને ઉર્જા સ્થળાંતર સંબંધિત પ્રયાસો માટે ચીન પરની વૈશ્વિક નિર્ભરતા ની ઉભરતી વૈશ્વિક વાસ્તવિકતાઓ ના સંદર્ભમાં કરવામાં આવે તે મહત્વપૂર્ણ છે. સર્વેક્ષણમાં પ્રણાલિગત નિયંત્રણ મુક્તિ ના એક કેન્દ્રીય ઘટક પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને આંતરિક એન્જિન અને

વૃદ્ધિના સ્થાનિક ઉચ્ચાલને ફરી સજીવન કરવાનો માર્ગ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે, જે વ્યક્તિગત લોકો તેમજ સંસ્થાઓના વ્યવસાયને કાયદેસર આર્થિક પ્રવૃત્તિને સરળતાથી આગળ ધપાવવા માટે આર્થિક સ્વતંત્રતા ના દૃષ્ટાંત ને સક્ષમ બનાવશે. સર્વેક્ષણમાં એ બાબત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે કે, સુધારા અને આર્થિક નીતિ હવે 'ઇઝ ઓફ ડુઇંગ બિઝનેસ 2.0' હેઠળ પદ્ધતિસર નિયંત્રણ મુક્તિ પર હોવી જરૂરી છે જેથી તે એક વ્યવહારુ એટલે કે ભારતના SME ક્ષેત્રના નિર્માણને પ્રોત્સાહન આપે.

વૃદ્ધિ દર 2024-25 દરમિયાન 6.5 ટકા રહેવાનો અંદાજ

નવીનતમ ડેટા દર્શાવે છે કે નાણાકીય વર્ષ 2024-25માં વાસ્તવિક GDP અથવા સ્થિર ભાવે GDP રૂપિયા187.95 લાખ કરોડ સુધી પહોંચવાનો અંદાજ છે, જ્યારે વર્ષ 2023-24 માટે GDPનો પ્રથમ સુધારેલો અંદાજ રૂપિયા 176.51 લાખ કરોડ છે. જ્યારે વાસ્તવિક GDP વૃદ્ધિ દર 2024-25 દરમિયાન 6.5 ટકા રહેવાનો અંદાજ છે, જ્યારે 2023-24 માં તે 9.2 ટકા હતો. વર્તમાન ભાવે જીડીપી 2024-25માં રૂપિયા 331.03 લાખ કરોડ સુધી પહોંચવાનો અંદાજ છે. જે વર્ષ 2023-24 માં રૂપિયા 301. 23 લાખ કરોડ હતો. જે 9.9 ટકાનો વિકાસ દર દર્શાવે છે. વર્તમાન સમયમાં ભારતીય અર્થતંત્રમાં કૃષિ, ઉદ્યોગ અને સેવા ક્ષેત્રો વચ્ચે સંતુલન જોવા મળે છે. જોકે કુલ ઘરેલું ઉત્પાદન (GDP)માં સેવા ક્ષેત્રનું યોગદાન સૌથી વધુ છે.

દેશના આર્થિક વિકાસને વેગ આપવા માટે સરકાર દ્વારા લેવાયેલા જરૂરી પગલાં

નાણામંત્રી નિર્મલા સીતારમણ દ્વારા સંસદમાં આર્થિક સર્વે 2024-25 રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. આર્થિક

સર્વે 2025 મુજબ, ભારતની અર્થવ્યવસ્થા મજબૂત છે, પરંતુ વૈશ્વિક અનિશ્ચિતતાઓને કારણે ફુગાવો વધવાનું જોખમ રહેલું છે. આ સાથે, રોકાણને વેગ આપવું અને વ્યવસાયિક વાતાવરણમાં સુધારો કરવો જરૂરી છે. આર્થિક સર્વેક્ષણમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે નાણાકીય વર્ષ 2025-26માં દેશની અર્થવ્યવસ્થા 6.3 ટકાથી 6.8 ટકાના દરે વૃદ્ધિ પામી શકે છે. જો કે, ટકાઉ વિકાસ માટે અને ભારતને વિકસિત રાષ્ટ્ર બનાવવા માટે, રોકાણનો દર 31% થી વધારીને 35% કરવો પડશે.

અર્થવ્યવસ્થા મજબૂત પણ ફુગાવા વધવાનો ડર

આર્થિક સર્વે 2025 મુજબ, ભારતીય અર્થતંત્ર મજબૂત રહે છે અને રાજકોષીય શિસ્ત, સ્થિર વપરાશ અને સરકારી ખર્ચના સંતુલિત સંચાલન દ્વારા મજબૂત બની રહ્યું છે. જો કે, વૈશ્વિક રાજકીય અને આર્થિક અસ્થિરતાને કારણે ફુગાવા વધવાનું જોખમો હજુ પણ યથાવત છે. આંતરરાષ્ટ્રીય બજારોમાં ક્રૂડ ઓઈલના ભાવમાં થતી વધઘટ અને સપ્લાય ચેઈનમાં વિક્ષેપ ફુગાવાને અસર કરી શકે છે.

મૂડી રોકાણ દર વધારવાની જરૂર

આર્થિક સર્વે 2025માં જણાવાયું છે કે રોકાણ પ્રવૃત્તિમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે અને તેને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે સરકાર જાહેર મૂડી ખર્ચ વધારી રહી છે. 2047 સુધીમાં ભારતને વિકસિત રાષ્ટ્ર બનાવવા માટે રોકાણનો દર વર્તમાન 31% થી વધારીને 35% કરવો જરૂરી છે. સરકાર માને છે કે ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર રોકાણમાં સતત વધારો આર્થિક વૃદ્ધિને વેગ આપશે. આગામી બે દાયકા સુધી ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરમાં રોકાણ વધારવું જરૂરી છે જેથી ભારત ઉચ્ચ વિકાસ દર જાળવી શકે.

દેશમાં વેપાર અને રોકાણને પ્રોત્સાહન આપવા

આર્થિક સર્વેમાં દેશમાં વેપાર અને રોકાણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે, ઈઝ ઓફ ડુઇંગ બિઝનેસ 2.0 લાગુ કરવું જરૂરી છે. આ અંતર્ગત રાજ્યોએ વેપાર અને રોકાણને અવરોધતા મુખ્ય અવરોધોને દૂર કરવા માટે નીતિઓ બનાવવી પડશે. આર્થિક સર્વે મુજબ ભારતે વેપાર કરવાની સરળતા માટે વૈશ્વિક સ્તરે પોતાને સ્પર્ધાત્મક બનાવવાની જરૂર છે અને તેના ભૂતકાળના પ્રદર્શનની સરખામણી કરવાને બદલે આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણોને અપનાવવાની જરૂર છે.

સંતુલિત આર્થિક નીતિ જરૂરી

ભારતના આર્થિક વિકાસને વૈશ્વિક આર્થિક અસ્થિરતા, ભૂ-રાજકીય તણાવ અને મંદી જેવા પડકારોનો સામનો કરવો પડી શકે છે. આવી સ્થિતિમાં, સાવચેત અને વ્યૂહાત્મક આર્થિક નીતિની જરૂરી રહેશે. આર્થિક સર્વેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, ભારતે નિકાસ વધારવા અને વધુ રોકાણ આકર્ષવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. આ માટે મેન્યુફેકચરિંગ સેક્ટરનો વધુ વિકાસ કરવો અને આર્ટિફિશિયલ ઈન્ટેલિજન્સ (AI), રોબોટિક્સ અને બાયોટેકનોલોજી જેવી ઉભરતી ટેક્નોલોજીમાં રોકાણ કરવું જરૂરી બનશે.

વિદેશી હૂંડિયામણ અનામત

ભારતનું વિદેશી હૂંડિયામણ અનામત 640.3 અબજ ડોલર છે, જે લગભગ 10 મહિનાના આયાત ખર્ચની ચૂકવણી બરાબર છે, અને દેશના બાહ્ય દેવું ના 90%ને આવરી શકે છે. આ મજબૂત વિદેશી મુદ્રા ભંડાર દેશની આર્થિક સ્થિરતા જાળવવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવશે.

સર્વિસ સેક્ટર પર ઓટોમેશનની અસર

ભારતનું અર્થતંત્ર મુખ્યત્વે સેવા ક્ષેત્ર પર આધારિત છે. સર્વેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ઓટોમેશન અને આર્ટિફિશિયલ ઈન્ટેલિજન્સ (AI)ની અસર ભારતીય અર્થવ્યવસ્થા પર વધુ હોઈ શકે છે, કારણ કે ભારતની વસ્તી મોટી છે અને માથાદીઠ આવક પ્રમાણમાં ઓછી છે. તેથી, ભવિષ્યની આર્થિક નીતિઓ એવી રીતે તૈયાર કરવી પડશે કે ઓટોમેશનની અસર છતાં રોજગારીની નવી તકો ઊભી કરી શકાય.

કોર્પોરેટ સેક્ટરે સામાજિક જવાબદારી પુરી કરે

આર્થિક સર્વેક્ષણે કોર્પોરેટ સેક્ટરની સામાજિક જવાબદારી (CSR)ને પૂર્ણ કરવાની જરૂરિયાત પર પ્રકાશ પાડ્યો છે. કંપનીઓએ સમાજ પ્રત્યેની તેમની જવાબદારી સમજવી જોઈએ અને ટકાઉ વિકાસમાં યોગદાન આપવું જોઈએ.

ખેતી ક્ષેત્રને મજબૂત કરવાની જરૂર

ભારતનું કૃષિ ક્ષેત્ર આજે પણ મોટી વસ્તીને રોજગાર આપે છે. દેશની અંદાજે અડધા જેટલી વસ્તી સીધા અથવા આડકતરી રીતે કૃષિ પર આધારિત છે. વર્તમાન સમયમાં કૃષિ ક્ષેત્રમાં નીચે મુજબના વિકાસ જોવા મળે છે:

- આધુનિક ખેતી સાધનોનો ઉપયોગ
- સુધારેલા બીજ અને સિંચાઈ સુવિધાઓ
- પાક વીમા યોજનાઓ
- ડિજિટલ કૃષિ અને ઈ-માર્કેટીંગ

સરકાર દ્વારા ખેડૂત આવક વધારવા માટે વિવિધ યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી છે.

પડકારો

કૃષિ ક્ષેત્ર સામે આજે પણ પાણીની અછત, જમીનનો વિખંડન, હવામાન પરિવર્તન અને બજાર ભાવની અસ્થિરતા જેવા પડકારો છે.

ઉપાયો

આર્થિક સર્વેમાં કૃષિ ક્ષેત્રને મજબૂત કરવા પર પણ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. ભારતે કઠોળ, તેલીબિયાં, ટામેટાં અને ડુંગળીનું ઉત્પાદન વધારવા માટે સંશોધન કાર્યને વેગ આપવાની જરૂર છે. ઉપરાંત, આબોહવા-સહિષ્ણુ પાકો વિકસાવવા પર ધ્યાન આપવું પડશે જેથી કરીને પાકની ઉપજ વધારી શકાય અને પાકના નુકસાનને ઘટાડી શકાય.

ઉપસંહાર

આ રીતે જોવામાં આવે તો ભારતનો વર્તમાન આર્થિક વિકાસ ગતિશીલ છે. કૃષિ, ઉદ્યોગ અને સેવા ક્ષેત્રોમાં થયેલા સુધારા, ટેકનોલોજીનો વ્યાપક ઉપયોગ અને સરકારની વિકાસલક્ષી નીતિઓ એ ભારતીય અર્થતંત્રને વૈશ્વિક સ્તરે મહત્વપૂર્ણ સ્થાન અપાવ્યું છે. જોકે અનેક પડકારો હોવા છતાં, યોગ્ય આયોજન, નીતિ અમલ અને માનવ સંસાધન વિકાસ દ્વારા ભારત ભવિષ્યમાં એક મજબૂત અને સમૃદ્ધ અર્થવ્યવસ્થા બની શકે છે. આ પગલાંઓથી ભારતનો આર્થિક વિકાસ મજબૂત બનશે અને દેશને વિકસિત રાષ્ટ્ર બનાવવાના લક્ષ્ય ને પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ મળશે. જો ભારત આગામી 20 વર્ષ માટે 8%નો સરેરાશ વિકાસ દર જાળવી રાખે છે, તો 2047 સુધીમાં વિકસિત રાષ્ટ્ર બનવાનું લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

Reference:

Books

- Acaroglu, H., & Ada, A. A. (2014). The relation between human capital and economic growth in MENA countries. Journal of Public Administration and Governance, 4(3), 205-216.
- Acharya, A., & Ranson, M. K. (2005). Health care financing for the poor: community-based health insurance schemes in Gujarat. Economic and Political Weekly, 4141-4150.
- Alataş, S., & Çakir, M. (2016). The effect of human capital on economic growth: A panel data analysis. Yönetim Bilimleri Dergisi, 14(27), 539-555. Asghar, N., Awan, A., & Rehman, H. U. (2012). Human capital and economic growth in Pakistan: A cointegration and causality analysis. International Journal of Economics and Finance, 4(4), 135-147.
- Ali, M. (2020). Dynamic Relation between Economic Growth, Stock Market Depth and Macroeconomic Variables of Bangladesh. Eurasian Journal of Business and Economics, 13(26), 45-63.
- Kohn, D. (2010), Housing Finance in Emerging Markets Connecting to Low Income Groups to Market Editors. Newyork: Springer Heidelberg Dordrecht publication.

Websites:

- https://en.wikipedia.org/wiki/Economy_ of_India
- https://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_India#History
- https://web.umang.gov.in/landing/department/pmayg.html
- https://journals.sagepub.com/home/iej

ISSN: 2457-0273

(Online)

RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

Retreat and Reflection: The Theme of Withdrawal in Seamus Heaney's "Away From It All"

Author: Devabhai Harjibhai Solanki

Research Scholar, Shri Trikamjibhai Chatwani Arts & J.V.Gokal Trust Commerce College, Radhanpur

Abstract:

Seamus Heaney's poem, "Away from it All", in his poetry collection *Station Island* (1984) deals with conflicting claims of private withdrawal versus public duty. Though the sea has brought about an atmosphere of leisure, there is a fight against conscience in the poem. The image of a lobster tank, of the sea, of twilight, and gathering conversation allows Heaney to present a tension between thought and being in history. The study explores the sense of withdrawal in the poem which does not imply flying away but a reflection that initiates a moral disquiet, raises ethical questioning and invokes the burden of history. Through a careful exploration of the imagery, symbolism, setting, and tone of the poem, this study argues that Heaney portrays withdrawal as a valuable yet troubling space, a place where personal peace comes into conflict with political and historical obligation. The paper analysed the poem in the context of Seamus Heaney's larger poetic project, especially his continuing conflict with the role of the poet in political and social strife in Ireland.

Introduction:

Seamus Heaney is one of the most significant poets of modern Ireland. His poems originate from personal experience, rural memory, and intimate landscapes, but they invariably address more generalised questions about history, politics, and moral responsibility. One of Heaney's most prominent conflicts is the tension between the poet's private life and history's public demand. The poems were composed amid the violence of the Troubles and after experiencing the strongest tension around the choice between "us" and "them".The poet's struggle is subtly reflected in the poem "Away from it All" from the collection *Station Island*. The poem describes a sea break with friends that includes food and conversation in leisure. Nonetheless, as the poem progresses, we see the speaker articulated being plagued by questions of action, responsibility and participation in history. The very title indicates withdrawal, a conscious

retreat from public life, but the poem demonstrates that this withdrawal is never complete or peaceful.

The focus of this research paper is to explore the theme of withdrawal in the poem "Away from It All". It argues that Heaney does not show withdrawal as a simple escape but as a morally open space that leads to reflection, which in turn creates internal distress and discomfort. The poet's withdrawal is essential and troublesome since it enables him to think deep, and simultaneously, reminders of the world beyond come forth.

Research Methodology:

The approach of this study is qualitative and textual in nature. The poem will be read closely such that there will be a discussion of imagery. The analysis benefits from insights from notable Heaney scholars and critics. Secondary sources, namely critical essays, books, and interviews, are used to situate the poem in Heaney's poetic textures, especially in reference to his concern with political responsibility and moral involvement. The analytical and thematic study particularly attempts to understand the theme of withdrawal and its meaning. The study is conducted following the MLA 9th edition. The use of language is deliberately simple and clear for accessibility and academic seriousness.

Context of *Station Island* in Heaney's Poetic Crisis:

Heaney's poetic career received a major boost in *Station Island*. This collection was published in 1984, a time when Heaney was already an international poet. However, at the same time, he was receiving criticism for his stance on Northern Ireland's political violence. People expected him to talk explicitly and forcefully about the conflict, while Heaney opted for an indirect and reflective voice. During the Troubles, there were critics and readers who expected Heaney to take a side. However, writing straightforward political propaganda is what Heaney did not often want to do. This resistance was viewed as either being silent or withdrawing. The poem "Away From It All" depicts a difference in which the poet depicts himself as physically separated from the political turmoil but still mentally engaged with its demands.

The Setting as a Space of Withdrawal:

The poem begins with a concrete and powerful image:

"A cold steel fork

Pried the tank water
And forked up a lobster" (lines 1-3)

Here, the shoreline is visible in the setting. The lobster tank, the windswept sea, and the strand are situated far away from political violence and social unrest. Such distances hint to us at a withdrawal from the public. The speaker was "far away" from the crowd in a pleasure garden, a sensory paradise. However, the image does not seem peaceful. The lobster that evokes "sunk munitions" recalls some violence inside the safe retreat. This comparison teaches the reader that conflict cannot completely disappear, even during a withdrawal. The retreat is thus a compromise and unfinished. The site provides temporary escape but is burdened with memories and associations where history and violence are connected. Heaney implies that it is possible to maintain a physical distance from someone while still being emotionally connected to them. Similarly, you do not have the moral distance.

Communal Retreat and Shared Silence:

The poem highlights the need for companionship:

"We plunged and reddened it,
Then sat for hours in conclave
Over the last of the claws." (lines 8-10)

Here, the act of eating together signifies communion and comfort. The term "conclave" suggests debate, which is serious, but the poem does not describe any obvious political debate yet. The meeting is one of silence, observation, and cross-questioning. This communal retreat temporarily lifts your burdens of responsibility. However, as the poem demonstrates, silence itself becomes a problem in the poem's world. As the retreat continues, the speaker starts to pay attention to unanswered questions. The calm feeling is more unsettling than it is comforting.

Twilight as a Symbol of Moral Uncertainty:

The most significant symbol in the poem is twilight: "It was twilight, twilight, twilight/ as the questions hopped and rooted" (lines 11-12). Here, twilight can be considered the condition between light and darkness, assurance and doubt, and action and inaction. By having the word repeated three times, Heaney implies the speaker is taking a long time to make up his mind.

The phrases “hopped and rooted” indicate restlessness as well as persistence. The poem’s primary tension is captured beautifully by the metaphor. The speaker neither acts nor responds. Withdrawal creates an opportunity for reflection but heightens moral anxiety. The speaker has a sense of confusion and uncertainty as it becomes twilight.

Language and Self-doubt:

As the poem unfolds, language itself is called into question: “quotations start to rise like rehearsed alibis” (lines 20-21). Here, the words are compared to excuses. The poet is concerned that literary language may be used to avoid real responsibility. This shows Heaney’s fear that poetry will be turned into a way of avoiding ethics. The term “rehearsed alibis” refers to arguments and poems used to justify withdrawal. This self-reflective criticism of the author is significant, as it displays his honesty.

History and the Burden of Participation:

The poem’s main conflict is conveyed clearly in the given lines:

“I was stretched between contemplation
Of a motionless point
And the command to participate
Actively in history.” (lines 22-25)

The speaker’s problem is clearly presented here. On one side, we have reflective stillness and withdrawal. There is, on the other hand, the demand for active participation in history, which suggests political engagement, moral action, and public responsibility. The phrase “command to participate” indicates history is compulsory and biased. The individual, the poet, is put under pressure to respond. The speaker's indecision highlights Heaney’s own uncertainties as a poet who is entangled in political violence yet resists a malevolent cause.

Questioning the Meaning of Active Engagement:

The poem calls into question the idea of active participation: “Actively? What do you mean?” (line 26) This straightforward inquiry shows doubt. The speaker doesn’t exactly cast off responsibility but instead asks what action means. Heaney believes that some actions are ethical and effective, and some withdrawals are responsible. The poet conceives of language as a mode of action. Heaney stated that poetry should not echo political logos but complexity,

doubt, and moral ambiguity. In this sense, withdrawal becomes a space for thinking ethically and not for cowardly escape.

The Lobster as a Symbol of Moral Conflict:

The closing lines of the poem feature a powerful lobster symbol:

> "lives in their element
> On the cobbled floor of that tank
> And the hampered one, out of water,
> fortified and bewildered." (lines 32-35)

A lobster submerged in water symbolises creatures fully immersed in their natural habitats. The lobster that was out of the water is confused and armoured. The contrast represents the poet's own state. Withdrawal from this dynamic will place him "out of his element". He will feel unsure and morally unsettled. The image is a powerful illustration of withdrawal. Though he is safe, the speaker has been disturbed emotionally. Retreat offers a sense of safety but also moral disorientation.

Withdrawal as Ethical Self-Examination:

The poem doesn't neglect withdrawal but is understood as a moral self-examination. The poem doesn't give easy answers or solutions. On the contrary, it acknowledges the discomfort in thinking and the complexity of moral choice. The poet suggests that one needs to withdraw to reflect on one's thoughts with honesty. However, such withdrawals are always incomplete and unsatisfactory because history always demands more. We must ensure that our reflections are rooted in responsibilities. Silence and solitude mean something only if we can engage again.

Heaney's Broader Poetic Vision:

Heaney believed that poetry should stay ethically awake while not becoming simplistic propaganda. Heaney asserts that poetry speaks the truth, but it is certainly not an unqualified truth in essays like *The Redress of Poetry*. The poem explains the notion. The poet reveals the complicated nature of moral choice during a crisis, without delivering any political solutions.

Conclusion:

Thus, the poem "Away from It All" describes the poet Seamus Heaney's withdrawal and the difficulty of escaping responsibility. Through rich imagery, symbolic settings, and self-

questioning language, Henaey's focus on withdrawal is not that of escape. He creates an invitation to retreat that is necessary as well as troubling by clarifying and intensifying responsibility. The poet is conscious of his privilege and feels guilty, as well as uncertain, about his poem. Ultimately, the poet perceives poetry as existing in the space between thought and history. This honest depiction of the tension affirms that it is better to think than to act. Heaney's view of withdrawal as a moment of reckoning involves not only a halt in the face of history but also a pause in light of one's position of power.

Scope for Future Research:

Future research might shift the focus to the theme of withdrawal across *Station Island*, comparing "Away from It All" with poems about exile, pilgrimage, and self-questioning. Heaney and other poets experiencing similar political pressures, as well may also be the subjects of comparison, like W.B. W.H. Auden, Mahmud Darwish or Yeats. Alternatively, the poem could seek to probe the area of nature and ethics from the ecological perspective. Another approach could involve interdisciplinary studies that merge literary criticism and political philosophy to reflect on Heaney's location.

References:

- Heaney, Seamus. *Station Island*. Faber and Faber, 1984.
- Heaney, Seamus. *The Redress of Poetry*. Faber and Faber, 1995.
- Heaney, Seamus. *Preoccupations: Selected Prose 1968–1978*. Faber and Faber, 1980.
- Deane, Seamus. "Seamus Heaney: The Timorous and the Bold." *Critical Quarterly*, vol. 26, no. 3, 1984, pp. 63–72.
- Ellmann, Richard. *The Identity of Yeats*. Oxford UP, 1964.
- Parker, Michael. *Seamus Heaney: The Making of the Poet*. Macmillan, 1993.
- Corcoran, Neil. *The Poetry of Seamus Heaney*. Faber and Faber, 1998.
- Vendler, Helen. *Seamus Heaney*. Harvard University Press, 1998.

ISSN: 2457-0273
(Online)
RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

श्रीमद्भगवद्गीता के पन्द्रहवे अध्याय (पुरुषोत्तम योग) का काव्यशास्त्रीय अध्ययन। (रस और गुण के संदर्भ में।)

Author: परमार वनिताबेन भाणाभाई

संशोधक, संस्कृत भवन, सौराष्ट्र युनिवर्सिटी, राजकोट

Co-Author: डॉ. आर. एन. काथड

प्रोफेसर एवं अध्यक्ष, संस्कृत भवन, सौराष्ट्र युनिवर्सिटी, राजकोट

१.१ प्रस्तावना।

भारतीय संस्कृति में श्रीमद्भगवद्गीता केवल एक धर्मग्रंथ नहीं, बल्कि जीवन-दर्शन का वह अक्षय स्रोत है, जिसने युगों-युगों से मानवता का मार्गदर्शन किया है। महाभारत के भीष्म पर्व का अंश होने के नाते यह काव्य और दर्शन का अद्भुत समन्वय है। गीता के अठारह अध्यायों में पन्द्रहवां अध्याय, 'पुरुषोत्तम योग', अपनी सूक्ष्मता और पूर्णता के कारण विशेष महत्व रखता है। स्वयं भगवान कृष्ण ने इस अध्याय के अंत में इसे 'गुह्यतमं शास्त्रम्' कहा है। प्रस्तुत अध्ययन का मुख्य उद्देश्य इस अध्याय के बीस श्लोकों का काव्यशास्त्रीय आधार पर रस और गुण के संदर्भ में विश्लेषण करना है।

साधारणतः गीता को एक दार्शनिक ग्रंथ माना जाता है, परंतु काव्यशास्त्र की दृष्टि से देखने पर इसमें उच्च कोटि की साहित्यिक छटा दिखाई देती है। आचार्य मम्मट और विश्वनाथ के अनुसार काव्य का प्रयोजन 'आनंद' और 'उपदेश' दोनों है। गीता का यह अध्याय न केवल आत्मज्ञान प्रदान करता है, बल्कि अपने विम्ब- और छन्दोबद्ध संरचना के कारण रसात्मक बोध भी कराता है। संसार को 'अश्वत्थ' वृक्ष के रूप में वर्णित करना कवि-हृदय की पराकाष्ठा है, जहाँ दर्शन काव्य के आवरण में लिपटकर सुग्राह्य बन जाता है।

ISSN: 2457-0273
(Online)
RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

१.२ श्रीमद्भगवद्गीता के पन्द्रहवे अध्याय (पुरुषोत्तम योग) का काव्यशास्त्रीय अध्ययन।

इस संशोधन पत्र में संशोधक ने श्रीमदभगवदगीता के पन्द्रहवे अध्याय पुरुषोत्तम योग के २० श्लोकों का रस एवं गुण के आधार पर काव्यशास्त्रीय अध्ययन किया है, जो निम्नलिखित है।

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

१. रस

शांत रस: यह श्लोक संसार के वास्तविक स्वरूप का ज्ञान कराकर वैराग्य की ओर प्रेरित करता है। तत्व ज्ञान की प्राप्ति और संसार की नश्वरता का बोध होने के कारण यहाँ 'शांत रस' की प्रधानता है।

२. गुण

प्रसाद गुण: यद्यपि यह श्लोक दार्शनिक है, लेकिन इसके शब्द प्रवाहपूर्ण हैं और अर्थ को स्पष्ट करने वाले हैं। चित्त को शांत करने के कारण इसमें 'प्रसाद गुण' है।

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

१. रस

शांत रस: यह श्लोक मनुष्य को कर्मों के बंधन और संसार की जटिलता का बोध कराता है। यह जीवन की वास्तविकता दिखाकर मोह भंग करने में सहायक है, इसलिए यहाँ 'शांत रस' है।

२. गुण

प्रसाद गुण: इसकी भाषा प्रवाहपूर्ण है। यद्यपि इसमें कुछ बड़े शब्द हैं, लेकिन वे अर्थ को सरलता से प्रकट करते हैं, जिससे मन में स्पष्टता आती है।

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥

१. रस

वीभत्स और शांत रस: इसमें संसार की निस्सारता दिखाई गई है।

२. गुण

ओज गुण: इस श्लोक में 'सुविरूढमूलम्' और 'असङ्गशस्त्रेण' जैसे संयुक्त और कठोर वर्णों वाले शब्दों का प्रयोग है। 'छित्त्वा' शब्द में जो बल है, वह 'ओज गुण' को प्रकट करता है, जो मन में वैराग्य की दृढ़ता पैदा करता है।

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।

तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

१. रस

शांत रस: इसमें मोक्ष की प्राप्ति और भगवान की शरणागति का वर्णन है। मन की स्थिरता और संसार से निवृत्ति का भाव होने के कारण यहाँ 'शांत रस' की प्रधानता है।

२. गुण

प्रसाद गुण: इस श्लोक की रचना अत्यंत सरल और स्पष्ट है। 'प्रपद्ये' और 'पदं' जैसे शब्द तुरंत अर्थ बोध कराते हैं, इसलिए यहाँ 'प्रसाद गुण' है।

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।

द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

ISSN: 2457-0273
(Online)
RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

१. रस

शांत रस: यह श्लोक पूर्णतः वैराग्य, आत्म-साक्षात्कार और द्वन्द्वों से मुक्ति की बात करता है। चित्त की परम स्थिरता और शांति का वर्णन होने के कारण यहाँ 'शांत रस' की प्रधानता है।

२. गुण

प्रसाद गुण: यद्यपि इस श्लोक में विशेषणों की लंबी श्रृंखला है, लेकिन प्रत्येक पद का अर्थ स्पष्ट और बोधगम्य है। यह साधक के हृदय में ज्ञान का प्रकाश भरता है, इसलिए इसमें 'प्रसाद गुण' है।

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

१. रस

अद्भुत रस: इस श्लोक में एक ऐसे लोक का वर्णन है जो लौकिक प्रकाश के बिना भी स्वयं प्रकाशित है। यह अलौकिक वर्णन पाठक के मन में विस्मय और आश्चर्य पैदा करता है, इसलिए यहाँ 'अद्भुत रस' है।

२. गुण

ओज गुण: यहाँ भगवान के धाम की सर्वोच्च शक्ति और तेज का वर्णन है। "न तद्भासयते" जैसे दृढ़ शब्दों के प्रयोग से यहाँ 'ओज गुण' की उपस्थिति है जो प्रभाव उत्पन्न करती है।

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

ISSN: 2457-0273

(Online)

RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

१. रस

भक्ति रस: इसमें भगवान जीव को अपना ही 'अंश' बता रहे हैं। यह जीव और ईश्वर के बीच के प्रेम और घनिष्ठ संबंध को दर्शाता है, जिससे 'भक्ति रस' की उत्पत्ति होती है।

२. गुण

प्रसाद गुण: श्लोक की भाषा अत्यंत सरल और सुबोध है। "ममैवांशो" सुनते ही अर्थ हृदय में उतर जाता है, इसलिए यहाँ 'प्रसाद गुण' है।

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥

१. रस

शांत रस: यह श्लोक मृत्यु और पुनर्जन्म के आध्यात्मिक रहस्य को स्पष्ट करता है। यह देह के प्रति मोह को कम कर आत्मा की गति का बोध कराता है, इसलिए यहाँ 'शांत रस' की प्रधानता है।

२. गुण

प्रसाद गुण: भगवान ने यहाँ एक बहुत ही सरल लोक-प्रसिद्ध उदाहरण का प्रयोग किया है, जिससे गूढ़ दार्शनिक बात भी तुरंत समझ आ जाती है। अतः यहाँ 'प्रसाद गुण' है।

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

१. रस

शांत रस: यहाँ जीव की क्रियाविधि का तटस्थ वर्णन है। यह श्लोक यह बोध कराता है कि इंद्रियों के पीछे वास्तविक भोक्ता कौन है। आत्मा के इस सूक्ष्म विश्लेषण के कारण यहाँ 'शांत रस' है।

२. गुण

प्रसाद गुण: इस श्लोक में पाँचों इंद्रियों के नाम अत्यंत सरल भाषा में दिए गए हैं। पढ़ते ही अर्थ पूरी तरह स्पष्ट हो जाता है, इसलिए इसमें 'प्रसाद गुण' की प्रधानता है।

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १०

१. रस

शांत रस: यहाँ अज्ञान और ज्ञान के अंतर को स्पष्ट किया गया है। आत्मज्ञान की श्रेष्ठता बताने के कारण यहाँ 'शांत रस' प्रधान है।

२. गुण

प्रसाद गुण: श्लोक का अर्थ बहुत ही स्पष्ट और सीधा है। 'पश्यन्ति' और 'विमूढा' जैसे शब्दों का प्रयोग इसे अत्यंत बोधगम्य बनाता है।

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

१. रस

शांत रस: इसमें आत्म-साक्षात्कार की प्रक्रिया का वर्णन है। मन के निरोध और अंतरात्मा के दर्शन की बात होने के कारण यहाँ 'शांत रस' की प्रधानता है।

२. गुण

प्रसाद गुण: इसकी भाषा अत्यंत सरल है। भगवान ने बहुत ही सीधे शब्दों में साधक और असाधक के बीच का अंतर समझा दिया है, इसलिए यहाँ 'प्रसाद गुण' है।

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥

१. रस

अद्भुत रस: जब भगवान अपनी असीमित शक्तियों और व्यापकता का वर्णन करते हैं, तो पाठक/श्रोता के मन में विस्मय का भाव जागृत होता है। सूर्य और चंद्रमा के प्रकाश को अपना बताना 'अद्भुत रस' की सृष्टि करता है।

२. गुण

ओज गुण: तेज, प्रकाश और ईश्वरीय शक्ति के वर्णन के कारण यहाँ 'ओज गुण' की प्रधानता है। यह गुण चित्त में विस्तार और उत्साह पैदा करता है।

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥

१. रस

अद्भुत रस: भगवान द्वारा पृथ्वी को धारण करना और चंद्रमा बनकर वनस्पतियों को पोषण देना एक अलौकिक शक्ति का प्रदर्शन है, जो विस्मय जगाता है। इसलिए यहाँ 'अद्भुत रस' है।

२. गुण

ओज गुण: 'धारयाम्यहमोजसा' (अपनी शक्ति से धारण करता हूँ) पद में बल और सामर्थ्य का बोध है, जो 'ओज गुण' को दर्शाता है।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

१. रस

अद्भुत रस: यह जानकर विस्मय होता है कि शरीर के भीतर भोजन पचाने वाली जठराग्नि स्वयं भगवान का ही स्वरूप है। यह जीव के अस्तित्व को ईश्वर की शक्ति से जोड़ता है, इसलिए यहाँ 'अद्भुत रस' है।

२. गुण

ओज गुण: 'वैश्वानर' का वर्णन तेज और शक्ति का परिचायक है। शरीर के भीतर की उस प्रचंड ऊर्जा का बोध कराने के कारण इसमें 'ओज गुण' की उपस्थिति है।

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

१. रस

अद्भुत रस: भगवान का यह कहना कि "मैं सबके हृदय में हूँ" और स्मृति-ज्ञान का कारण हूँ, एक दिव्य रहस्य को उद्घाटित करता है, जो विस्मय पैदा करता है।

२. गुण

प्रसाद गुण: यद्यपि यह श्लोक बहुत गहरे दार्शनिक अर्थ समेटे हुए है, लेकिन इसकी भाषा अत्यंत सुबोध है। 'स्मृति', 'ज्ञान' और 'वेद' जैसे शब्दों का प्रयोग इसे स्पष्ट और बोधगम्य बनाता है

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

१. रस

शांत रस: इसमें दार्शनिक तत्वों का विवेक और वर्गीकरण किया गया है। प्रकृति और पुरुष के भेद को स्पष्ट करने के कारण यहाँ 'शांत रस' की प्रधानता है, जो बुद्धि को स्थिरता प्रदान करता है।

२. गुण

प्रसाद गुण: भगवान ने बहुत ही सरल शब्दों में संसार के दो विभागों को स्पष्ट कर दिया है। भाषा इतनी स्वच्छ है कि अर्थ तुरंत हृदयंगम हो जाता है, इसलिए यहाँ 'प्रसाद गुण' है।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

१. रस

शांत रस: इसमें परम सत्य का प्रतिपादन है। यह श्लोक द्वैत से अद्वैत की ओर ले जाता है, जो मन को गहरी स्थिरता और शांति प्रदान करता है।

२. गुण

ओज गुण: "बिभर्त्यव्यय ईश्वरः" जैसे शब्दों में प्रभु की संप्रभुता और शक्ति का ओज झलकता है। यह श्लोक पाठक के भीतर ईश्वर के प्रति एक भव्यता का भाव जगाता है।

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

१. रस

अद्भुत रस: भगवान जब अपनी सर्वोच्चता और दिव्य नाम 'पुरुषोत्तम' की व्याख्या करते हैं, तो यह भक्त के मन में विस्मय और गौरव का भाव भरता है।

२. गुण

ओज गुण: इस श्लोक में भगवान के प्रभाव और ऐश्वर्य का वर्णन है। "प्रथितः पुरुषोत्तमः" जैसे शब्द चित्त को प्रभावित करने वाले और ओजपूर्ण हैं।

यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

१. रस

भक्ति रस: इस श्लोक में 'सर्वभावेन' भजने की बात कही गई है। जब भक्त भगवान को सर्वस्व मानकर उनकी शरण में जाता है, तो वहाँ 'भक्ति रस' की पराकाष्ठा होती है।

२. गुण

प्रसाद गुण: यह श्लोक अत्यंत सरल और हृदयग्राही है। "स सर्वविद्भजति मां" सुनते ही भगवान के प्रति अनन्य प्रेम और ज्ञान का स्पष्ट बोध होता है, इसलिए इसमें 'प्रसाद गुण' है।

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।

एतदबुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

१. रस

शांत रस: यह श्लोक 'कृतकृत्यता' की अवस्था का वर्णन करता है। जब साधक को कुछ भी प्राप्त करना शेष न रहे, तब मन में जो परम शांति व्याप्त होती है, वह 'शांत रस' का चरमोत्कर्ष है।

२. गुण

प्रसाद गुण: श्लोक का अर्थ अत्यंत पारदर्शी और स्पष्ट है। "बुद्धिमान्स्यात्" और "कृतकृत्यः" जैसे शब्द सीधे हृदय में उतरते हैं, इसलिए यहाँ 'प्रसाद गुण' की प्रधानता है।

१.३ उपसंहार।

श्रीमद्भगवद्गीता का पन्द्रहवाँ अध्याय, 'पुरुषोत्तम योग', दार्शनिक गहनता और साहित्यिक सौंदर्य का एक दुर्लभ संगम है। प्रस्तुत शोध के माध्यम से इन २० श्लोकों का जो काव्यशास्त्रीय विश्लेषण किया गया, उससे यह स्पष्ट होता है कि भगवान श्रीकृष्ण का उपदेश केवल शुष्क दर्शन नहीं, बल्कि रस और गुणों से ओत-प्रोत एक जीवंत काव्य है। इस अध्ययन का मुख्य केंद्र रस निष्पत्ति और गुण-विवेचन रहा, जिसके माध्यम से ग्रंथ की साहित्यिक आत्मा को समझने का प्रयास किया गया। अध्ययन के दौरान यह पाया गया कि यद्यपि सम्पूर्ण गीता का अंगी रस 'शान्त रस' है, किंतु पन्द्रहवें अध्याय में इसकी अभिव्यक्ति अत्यंत प्रखर है। अध्ययन के दौरान यह पाया गया कि इस अध्याय में 'प्रसाद गुण' सर्वोपरि है। साथ ही, पुरुषोत्तम के ऐश्वर्य वर्णन में 'ओज गुण' का प्रभाव दिखता है, जो चित्त में तेज उत्पन्न करता है।

अतः यह कहा जा सकता है कि पुरुषोत्तम योग का काव्यशास्त्रीय अध्ययन इसकी संप्रेषणीयता को और अधिक प्रगाढ़ बनाता है। यह शोध प्रमाणित करता है कि गीता एक 'सर्वशास्त्रमयी' कृति है, जिसमें धर्म, दर्शन और साहित्य का त्रिवेणी संगम प्रवाहित है।

पादटीप।

- चौधरी, ड. स. (२०१४). *भारतीय काव्यशास्त्र*. दिल्ली : अलंकार प्रकाशन .
- वेदव्यास, म. (२०२४). *श्रीमदभगवदगीता*. गोरखपुर : गीताप्रेस .
- કાથડ, ડ. આ. (૨૦૧૧). *સંસ્કુત સાહિત્ય માં કાવ્યોત્પતિ*. અમદાવાદ: પાશ્વ પબ્લિકેશન .

:: VISION ::

To spread qualitatively equipped higher education along with vocational literary and humanitarian values through this institution. It also aims at keeping pace with the global challenges of the future building citizens who contribute in the motion of the creation of a secular nation and there by establish its distinctive identity.

:: MISSION ::

- To provide ample opportunities of the best education in the fields of literature and commerce along with the overall development of the intellectual, physical and mental units of the youths of such socially, educationally, economically, backward and boarder area.
- To inculcate professional commitment, highest moral values and implant such human values that will enable them to achieve the efficiency as an ideal citizen of the nation and to equip them to face the challenges of the future by providing structural facilities to achieve research targets through this institution.
- To empower girls education along with social, cultural and natural values and developing leadership qualities to care a distinctive personality in the society through the means of this institution.

ISSN 2457-0273

9 772457 027008

Website : www.researchjournalaccr.org E-mail : researchjournalaccr@gmail.com

Website : www.hvaccr.org